

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2024

Journal of Turkish History Researches

Volume 9, Issue 2, December 2024

Ordu

2024

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2024
Volume 9, Issue 2, December 2024

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD)
Journal of Turkish History Researches

- ❖ **Sahibi ve Sorumlusu / Owner**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Editörler/ Editors**
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN,
Zafer SEVER, Harun ARSLANTÜRK
- ❖ **E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director**
Murat ÖZKAN, Zafer SEVER,
Harun ARSLANTÜRK

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185
ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS
INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

Scientific Indexing Services

Directory of Research Journals Indexing

ResearchBib - Academic Resource Index

Eurasian Scientific Journal Index

Citefactor

Advanced Science Index

İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 81** Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar Politikası
Fusun KARA
- 91** Ceditçilikten Komünizme Giden Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi
Çağdaş KEÇECİ
- 102** Azerbaycan Ceditizminde Kadın Hakları
Reyhan YAKIŞAN
- 117** Promete Hareketi: Sovyet Karşıtı Rus Olmayan Muhacirlerin Polonya Önderliğinde Oluşturduğu Siyasi Hareket
Aynur HUSEYNOVA
- 140** Çeviri: Cuci Ulusunun Siyasi Tarihi (1256-1263)
Yunus Emre AYDIN
- 152** Kitap Tanıtımı: Soğdlar ve Türkler- İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri
Zafer SARAÇ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşayıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Cumhuri Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Rusça)
Dr. Başak Kuzakçı, Yeditepe Üniversitesi (Rusça-İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Doç. Dr. Fuat Hacısalihoğlu, Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Türkmen, Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kaan Akar, Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kamil Yavuz, Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Önder Duran, Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Akarşlan, Marmara Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Nesimi GÖKŞEN, Ardahan Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Merve KOLİKPİNAR, Ardahan Üniversitesi
Dr. Emre KESER

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioglu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Hakan Güngör, Ordu University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Cumhuriyet Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs University (Rus.)
Dr. Başak Kuzakçı, Yeditepe University (Rus.-Eng.)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Doç. Dr. Doç. Dr. Fuat Hacısalihoğlu, Ordu University
Dr. Öğr. Üyesi İlker Türkmen, Kırşehir Ahi Evren University
Dr. Öğr. Üyesi Kaan Akar, Erzurum Technical University
Dr. Öğr. Üyesi Kamil Yavuz, Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Önder Duran, Uşak University
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Akarşlan, Marmara University
Arş. Gör. Dr. Nesimi GÖKŞEN, Ardahan University
Arş. Gör. Dr. Merve KOLİKPİNAR, Ardahan University
Dr. Emre KESER

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 8. yılına girmiş bulunuyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı gerçekleştiren, çeşitli kuruluşlarla iş birliği içinde “Genel Türk Tarihi Çalıştayı’nın” düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleriyle birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 8th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the "General Turkish History Workshops" in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Sevgili okuyucular,

Genel Türk Tarihi alanında dokuz yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısında 4 özgün makale, 1 çeviri ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu sayının ilk makalesi Füsün Kara tarafından yazılan "Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar Politikası" adlı çalışmadır. Yazar bu çalışmasında Stalin dönemindeki Türkiye'ye sığınmış olan Beyaz Rusların, İstanbul ve civarına iskanı, Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar politikasını analiz etmiştir. Bir diğer çalışma Çağdaş Keçeci'nin "Ceditçilikten Komünizme Giden Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi" ismiyle kaleme aldığı çalışmadır. Söz konusu çalışmada yazar Hamza Hekimzâde Niyazi'nin Ceditçilikten Komünizme uzanan yaşam öyküsünü ele almıştır. Reyhan Yakışan "Azerbaycan Ceditizminde Kadın Hakları" isimli çalışmasında 19. yüzyıl Ceditçi hareketinin Azerbaycan'da kadınların toplumsal statüsünü ve haklarını nasıl dönüştürdüğünü, bu dönüşümün modern Azerbaycan toplumunun şekillenmesindeki etkilerini incelemektedir. Son araştırma makalemiz Aynur Huseynova tarafından "Promete Hareketi: Sovyet Karşısı Rus Olmayan Muhacirlerin Polonya Önderliğinde Oluşturduğu Siyasi Hareket" ismiyle yazılmıştır. Yazar bu çalışmada Promete Hareketi'nin oluşturulması ve Sovyetler Birliği'ne karşı muhacir hayatı yaşamak mecburiyetinde kalmış siyasi aydınların müşterek mücadelesinin önemini kaleme almıştır. J. M. Sabitov'un "Политическая История Улуса Джучи в 1256-1263 Годах" isimli makalesi, "Cuci Ulusunun Siyasi Tarihi (1256-1263)" adıyla Yunus Emre Aydın tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Son çalışma ise Zafer Saraç tarafından yapılan *Soğdlar ve Türkler- İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri*, adlı eserin kitap değerlendirilmesidir. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz.

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

This issue of the Journal of Turkish Historical Research, which has been published in the field of General Turkish History for nine years, contains 4 original articles, 1 translation and 1 book introduction. The first article of this issue is “Stalin’s Policy Towards White Russians In Turkey” written by Füsün Kara. In this study, the author analyses the settlement of the White Russians who took refuge in Turkey during the Stalin era in Istanbul and its surroundings and Stalin's policy on White Russians in Turkey. Another study is Çağdaş Keçeci's “From Jadidism to Communism: The Life Story of Hamza Hakimzade Niyazi”. In this study, the author discussed the life story of Hamza Hekimzâde Niyazi from Jadidism to Communism. In her study titled “Women's Rights in Azerbaijan Jadidism”, Reyhan Yakışan examines how the 19th century Jadidist movement transformed the social status and rights of women in Azerbaijan and the effects of this transformation on the shaping of modern Azerbaijani society. Our last research article was written by Aynur Huseynova entitled “Promete Movement: A Political Movement of Anti-Soviet Non-Russian Immigrants Led by Poland’ by Aynur Huseynova. In this study, the author wrote about the formation of the Promete Movement and the importance of the joint struggle of political intellectuals who were forced to live a refugee life against the Soviet Union. J. M. Sabitov's article “Политическая История Улуса Джучи в 1256-1263 Годax” was translated into Turkish by Yunus Emre Aydın under the title “Cuci Ulusunun Siyasi Tarihi (1256-1263)”. The last study is the book review of the work titled *Sogdians and Turks-Merchants and Judges of the Silk Road* by Zafer Saraç. We are grateful to the authors, referees, and all our friends who contributed financially and emotionally to the production of this issue of the Journal of Turkish Historical Studies.

On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 14.08.2024

Makale Kabul | Accepted: 27.09.2024

Atıf | Cite as: Füsün Kara, "Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar Politikası", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 81-90.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1533077>

STALIN'İN TÜRKİYE'DEKİ BEYAZ RUSLAR POLİTİKASI

Füsün KARA*

Öz

Beyaz Ruslar Rusya'da yaşanan çatışmalardan etkilenip, zor şartlar altında göç etmiş, İstanbul'a ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdir. Bolşeviklerle olan çatışmalarından dolayı Beyaz Ruslar olarak adları zikredilen geçmişten günümüze yaşamış olunan mülteci yaşam tarzını yaşamak zorunda kalmıştır. 1917 devrimi sonrasında Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden başka ülkelere geçmek isteyen sığınmacılar, üç dalga halinde hareket etmişlerdir. İstanbul, sığınmacılar için en yakın ve güvenli yer olmanın yanında istasyon görevi de görmüştür. Belirli bir sınıfa içermeyen Beyaz Ruslar arasında yoksul ve eğitimsiz kesimin yanında farklı etnik din ve kökenden olanlarda bulunmaktaydı. İtilaf Devletleri Beyaz Rusları hem Ankara Hükümetine hem de Bolşeviklere karşı kullanmayı denemiş, ancak bu amaca istedikleri gibi yönlendirememişlerdir. Beyaz Rusların şehirde barınabileceği yerler, şehrin hem işgal güçleri hem de başka göçmenlerle dolu olması nedeniyle oldukça sınırlı bir durumdaydı. Tüm olanaksızlıklara ve şehirdeki izdihama rağmen boş bulunan her yere, yerleştirilmeye çalışılmıştır. Beyaz Rusların yerleştirilmesi konusunda yerli halk ve itilaf güçleri arasında birtakım problemlerde olmuştur. 1924 Ekim'inde Seyrüsefer Talimatnamesi adı altında Beyaz Rusların Türkiye'ye gelmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Bunun üzerine Türkiye Sovyetlere 1925 yılı dostluk ve tarafsızlık antlaşmaları çizgisinde asla mülteci kabul etmeyeceğine dair söz vermiştir. Türkiye'de kalanların ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına başvurmalarını zorunlu kılmıştır. Bu tarihlerde Türkiye işgal dönemi boyunca itilaf devletleri tarafından Beyaz Rusların yerleştirildiği Rus büyükelçiliğini, konsoloslukunu ve binalarını 1924 tarihine kadar Sovyet Hükümetine devretmiştir. 1936 yılına gelindiği zaman ise Beyaz Rusların toplu halde vatandaşlığa alındığı görülmektedir. İtilaf devletlerinin kontrolünde İstanbul'a yerleşen Beyaz Ruslar önce karantinada tutulup sonra sivil olanlar İstanbul'daki askeri birlikler ise, Çatalca, Gümrü ve Gelibolu'ya yerleştirilmişlerdir. İstanbul bu halkın özgürlük alanı olmuştur. Bu çalışmada Stalin dönemindeki Türkiye'ye sığınmış olan Beyaz Rusların, İstanbul ve civarına iskan, Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar politikası analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Beyaz Ruslar, Türkiye, Göç, Politika.

STALIN'S POLICY TOWARDS WHITE RUSSIANS IN TURKEY

Abstract

The White Russians were affected by the conflicts in Russia and migrated from their country under difficult conditions to Istanbul and various parts of Turkey. Due to their conflicts with the Bolsheviks, the White Russians, who were referred to as such, had to live the refugee

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, emilfkara@firat.edu.tr, Orcid:0000-0002-2100-1788.

lifestyle that has been lived from the past to the present. After the 1917 revolution, refugees who came to stay in Turkey or to go to other countries through Turkey moved in three waves. Istanbul was the closest and safest place for refugees, as well as serving as a way station. Among the White Russians, who did not include a specific class, there were poor and uneducated people, as well as those of different ethnic religions and origins. The Allied Powers tried to use the White Russians against both the Ankara Government and the Bolsheviks, but they could not direct them as they wanted to this end. The places where the White Russians could stay in the city were quite limited, as the city was full of both occupying forces and other immigrants. Despite all the possibilities and the crowds in the city, attempts were made to settle in every vacant place. There were some problems between the local people and the Allied Powers regarding the settlement of the White Russians. In October 1924, under the name of the Navigation Regulations, the White Russians were strictly prohibited from coming to Turkey. Turkey also promised the Soviets that it would never accept refugees in line with the 1925 friendship and neutrality agreements. It made it mandatory for those who remained in Turkey to apply for citizenship of the Republic of Turkey. During these dates, Turkey transferred the Russian embassy, consulate and buildings where the White Russians were settled by the Allied Powers during the occupation period to the Soviet Government until 1924. By 1936, it was seen that the White Russians were granted citizenship en masse. The White Russians who settled in Istanbul under the control of the Allied Powers were first kept in quarantine and then the civilians were placed in the military units in Istanbul, Çatalca, Gümrü, and Gelibolu. Istanbul became the area of freedom for these people. In this study, during the Stalin period in Istanbul and its surroundings and Stalin's policy towards White Russians in Turkey were analyzed.

Key Words: USSR, White Russian, Turkey, Migration, Politics.

Giriş

Bolşeviklerin yazmış olduğu tarihe baktığımız zaman kendilerini endüstriyel işçi sınıfının partisi olduğu olarak iddia etmektedirler. Bu çalışmada özellikle Stalinizm dönemini incelemek sureti ile Beyaz Rusların ülkelerini hangi sebeplerle terk etmek zorunda kaldıklarını vurgulamaya çalıştık. İnsanoğlu hiçbir zaman zor şartları göze alarak ülkesini asla terk etmez. Dünden bugüne insanoğlunu göçe zorlayan en büyük etken ülkelerinde insanlık dışı bir yaşama mahkûm bırakılmalarıdır. Bu çalışmamızın konusu olan Stalin dönemindeki göçleri analiz edecek olursak, bu dönemde gördükleri her türlü baskı, büyük etken olmuştur. Halbuki İhtilal yıllarında halklara eşitlik ve özgürlük hakkı tanıyacıkları sözünü veren, Lenin ve beraberindeki komünist liderler tam tersine adeta insanlara nefes alma fırsatı dahi tanımamışlardır ve devamlı bir iç çatışma söz konusu olmuştur. Bu çalışmada; Stalin döneminde uygulanan acımasız politikalarından, bu baskı politikasından rahatsız olan ve canlarını kurtarmak amacıyla akın akın Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan insanların, buradaki yaşam şartlarını analiz etmeye çalıştık.

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği 1917 devrimi Rusya için etkisi yıllarca sürecek bir dönemin başlangıcı olmuştur. Rusya yaptığı anlaşma ile savaştan çekilme kararı alınmış, ülkede yeni bir siyasal sistem kurularak, mülkiyetler kaldırılmış Çar II. Nikola'nın ailesi ile birlikte 1918 tarihinde öldürülmesi üzerine Rus Coğrafyasına yayılan bir iç savaş çıkmıştır. Çarlık rejiminin devamını destekleyenler ile Bolşevikler arasında çıkan iç savaş 1922 yılına kadar sürmüş, Rus topraklarından kaçış ise 1919 tarihinde başlamıştır.

Muhalefetin liderliğini üstlenenler, Kızıl Bolşeviklerle savaştıkları için eski Çar İmparatorluğu ordusunun Kazaklar Tatarlar gibi kimi ulusların kaderlerinden oluşan Beyazlar olarak anılan subayları olmuştur. Beyaz ordu birlikleri müttefik devletlerden aldıkları yardımla kontrolü sağlarken, halkın desteğini arkasına alan Kızıl Ordu

sonradan üstün konuma geçmiştir. Öldürülen beyaz ordu komutanlarının yerine Anton Denikin (1872-1947) ve General Baron Piotr Vrangel 1878-1928 geçmiş ancak Vrangelin Kırım'da bulunan askerleri Kasım 1920'de Kızıl Ordu karşısında yenik düşünce Beyaz ordu tamamıyla saf dışı edilmiştir¹. Savaşı kaybetmelerinin yenilgileri ile ilgili olarak zorunlu askerlik çağrısıyla kurulan Kızıl Ordunun tam bir askeri disipline sahip olması önemli bölgelerin, kontrollerini ellerinde tutarak kaynaklarını cepheye yönlendirebilmeleri ve yerel halk üzerindeki etkin propagandalarından ötürü halkın desteğini almaları şeklinde açıklanabilir. Özellikle Bolşeviklerin beyazları yabancı devletlerin ajanı olarak değerlendirmeleri, Beyaz Ordunun saygınlıklarını kaybetmesine, yapmak istedikleri seferberliklerin aleyhlerine sonuçlanmasına neden olmuştur².

Bolşevik İhtilali ve Beyaz Ruslar

Rusya'daki iç savaş nedeni ile 1917-1920 tarihleri arasında başka ülkelere iltica edenlerin sayısının 3 milyon olduğunu bildirmektedir. 1917 devrimi sonrasında Türkiye'de kalmak ya da Türkiye üzerinden başka ülkelere geçmek üzere gelen sığınmacılar üç dalga halinde hareket etmişlerdir. İstanbul sığınmacılar için en yakın ve güvenli yer olmanın yanında bir ara istasyon görevi de görmüştür. Beyaz Rusların Türkiye'ye geldiği tarihlerde İstanbul İtilaf devletlerinin çoğunluğu Rus aristokratları ve zengin burjuva sınıfıydı. Bu kesimin ağırlık kazandığı Nisan 1919 tarihindeki birinci dalğanın ardından 1920 ilkbaharında Kırım'da kesin yenilgiye uğramalarından sonra Beyaz Ordunun komutanı General Vrangelin'de aralarında bulunduğu asker ve sivillerin geldiği diğer bir dalga olmuştur. Belirli bir sınıfı içermeyen Beyaz Ruslar arasında yoksul ve eğitimsiz kesimin yanında farklı etnik din ve kökenden olanlarda bulunmaktaydı.

İtilaf Devletleri, Beyaz Rusları hem Ankara Hükümetine hem de Bolşeviklere karşı kullanmayı denemiş ancak bu amaca istedikleri gibi yönlendirememişlerdir. Bunun nedenleri arasında Beyaz Rusların bu devletlere güven duymamış olmalarıdır. İç savaşta Bolşeviklere yenilerek Kırım'dan gemilerle kaçarken kendilerine yardımcı olan bu devletlerin beraberlerinde getirmiş oldukları olan biten her şeye el koymaları bu güvensizliği tetiklemiş ayrıca İtilaf Devletleri yetkililerinin ve polisin İstanbul'daki Ruslara kötü davranmaları etkili olmuştur³. Beyaz Rusların şehirde barınabileceği yerler, şehrin hem işgal güçleri hem de başka göçmenlerle dolu olması nedeniyle oldukça sınırlı bir durumdaydı. Tüm olanaksızlıklara ve şehirdeki izdihama rağmen boş bulunan her yere, yerleştirilmeye çalışılmıştır. Beyaz Rusların yerleştirilmesi konusunda yerli halk ve itilaf güçleri arasında birtakım problemler de olmuştur. Özellikle yerleştirme gerekçesiyle bazı evlere zorla el konulmuş olması yerli halkı fakirliğe mahkûm etmiştir⁴. Beyaz Rusların yaşamlarını kurdukları şehirlerin iktisadi ve kültürel hayatlarında iz bırakmış rolleri vardır. Hayatını idame ettirmek için her türlü işte çalışmak zorunda kalana Beyaz Ruslar sayesinde eğlence hayatından modaya gelinceye kadar farklılıklar yapılmıştır. Beyaz Rusların Türkiye'den ayrılmaları 1921 yılından

¹ Tülay Baran, "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 22/64, s. 127.

² Ramin Sadıgov, "Rus İç Savaşı'ndan Sonra Türkiye'ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 51, Güz 2016, s.128.

³ Kezban Kaplan, "Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti İle Olan İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32/2, 2017, s. 297-325.

⁴ Oya Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, Libra Kitap, İstanbul 2010, s. 242.

itibaren başlamıştır. 1923-1925 yılları arasında göç faaliyetleri yoğunluk göstermiştir⁵. 1923 yılında Milletler Cemiyeti vasıtasıyla Beyaz Ruslar Türkiye'den ayrılmış ve Bulgaristan, Amerika Fransa ve Çekoslavakya⁶ gibi ülkelere gönderilmişlerdir⁷.

Komünist Hükümetin ileri sürmüş olduğu şartları kabul etmek sureti ile ülkeye çok azda olsa dönüş yapılmıştır. Geri dönüşleri teşvik eden sosyalistlerin amacı Vrangeli liderliği altındaki Menşevikleri bertaraf etmektir. Bolşevikler genel hükümler dahilinde Beyaz Rusları affederek kazanma yoluna gitmişlerdir. Elbette bunlar ülkelerine döndüklerinde eski serbestiyetleri asla olmayacaktır. Zaman zaman cezalandırıldıkları yolunda bilgiler de mevcuttur⁸. Türkiye'deki Beyaz Rusların yaşam şartlarını statülerini öğrenmek amaçlı Sovyet Rusya'dan devamlı heyetler gelip gitmiştir. Amaç, ortadadır; bunların siyasetle uğraşmalarını yasaklamak, gözetim altında tutmak. Nitekim 1922 yılı nisan ayında gelmiş olan heyet incelemeler yaparak siyasetle uğraşmayanların, Rusya'ya dönebilecekleri beyanında bulunarak heyetin başkanı Doktor Zalkin ve Potemkin, İstanbul'un teslim edildiği vatana dönmeleri için çaba harcamıştır. İstanbul'un teslim edildiği 6 Ekim 1923 tarihinden itibaren İstanbul yönetimi Ankara Hükümetine geçince, Rus mülteciler ne olacak konusu tartışılmıştır. Ankara Hükümeti aracılığı ile temas kurulmuş yurda dönmek isteyenlere hak verilmiştir Türk Sovyet anlaşması çizgisinde Potemkin, 28 Ekim 1923de Türkiye'ye gelmiş Ruslarla görüşmüştür⁹. Ankara Hükümetinin bu heyete tek bir şartı bulunuyordu asla komünizm propagandası yapmayacaklardı.

1924 Ekim'inde Seyrüsefer Talimatnamesi adı altında Beyaz Rusların Türkiye'ye gelmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Türkiye bununla birlikte Sovyetlere 1925 yılı dostluk ve tarafsızlık antlaşmaları çizgisinde asla mülteci kabul etmeyeceğine dair söz vermiştir. Türkiye'de kalanların ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına başvurmalarını zorunlu kılmıştır bu tarihlerde Türkiye, işgal dönemi boyunca itilaf devletleri tarafından Beyaz Rusların yerleştirildiği Rus büyükelçiliğini, konsoloslukunu ve binalarını 1924 tarihine kadar Sovyet Hükümetine devretmiştir¹⁰.

Türkiye bu kaos içerisinde direnirken diğer taraftan da komünist propagandasına karşı önlemler almayı birinci görev ad etmiştir. Beyaz Rusların Sovyetler aleyhindeki propagandalarını da yasaklamıştır. Beyaz Rusların İstanbul'da yayınladıkları gazeteler 25 Mayıs 1926 tarihinde yasaklanmıştır. 11 Kasım 1926 tarihinde Türk ve Rus Dış İşleri Bakanları ile gerçekleşen Odessa müzakerelerinde Sovyet Rusya aleyhinde görüşmelerde gündeme getirilmiş olup, Rusya, bu faaliyetlerin artık durdurulmasını Türkiye'den talep etmiştir¹¹. Bunun üzerine Rusya aleyhine olan tüm faaliyetler sona erdirilmiştir. Bu yayınlara arasında Rus ismi ile yayınlanmış olan gazetede bulunmaktadır¹². Beyaz Ruslara tanınmış olan oturma vesikası 5 yılı doldurunca ülkeyi terk etmeleri istenmiştir. Bu döneme baktığımız zaman Beyaz Rusların sayısının oldukça cüzi bir rakama düştüğünü görmekteyiz. Geriye kalmış olanların Türkiye açısından tehlike arz ettiği İstanbul'un dışındaki bölgelere dağıtılmıştır.

⁵ Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar ve Kemalist Türkiye", Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2015, s. 3249.

⁶ Macar, s. 242.

⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1999*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 567.

⁸ Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri, Beyaz Ruslar*, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 2140.

⁹ BOA 22-51.

¹⁰ BOA 22-62.

¹¹ BCA 19-35-3.

¹² BCA 86.

Beyaz Rusların Sovyet Rusya aleyhine Cumhuriyet arşivindeki belgelere baktığımız zaman Beyaz Rusların ancak aldıkları özel izin vasıtası ile Türkiye'ye giriş çıkış yapmak, çalışmak ya da vatandaşlığa geçmek için başvuruları olduğunu biliyoruz. Özel izin neyi ifade ediyordu. Türkiye'ye geldikleri zaman asla bir daha ayrılmayacaklardı. 1934 tarihli bir belgeyi incelediğimiz zaman 1928 yılında Türk vatandaşı olan bir aileye 1289 numaralı tabiiyet kanunu uygulanmış, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiş olan bu ailenin çocukları reşit olmadığından eski kanuna göre yabancı sayılmış, reşit olduktan sonra vatandaş olarak kabul edilmiş ve bu çocuk Fatma Aliye adını almıştır. Vatandaşlık kanunu yürürlüğe girmiş olması ile 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren vatandaşlık hakkını kazanmıştır¹³.

1936 yılına geldiği zaman ise Beyaz Rusların toplu halde vatandaşlığa alındığı görülmektedir. Kararname gereğince, Türkiye'de beş yıl oturma süresini doldurmaları ve vatandaşlık hakkı almalarına engel bir durum olmadığından 986 ailenin Türk vatandaşlığına alındığı açıklanmıştır¹⁴. Sovyet yetkililerin görüşmeler esnasında 1917 devrimi sonrası, Türkiye'ye kaçan Beyaz Rusların Batı'ya gitmelerinin yasaklanmasını, özel mülkiyetin ve serbest ticaretin önüne geçmeyi istenmiştir.

Türk Sovyet ilişkilerinde Ankara komünizme kaşı hep tetikte olmuştur. Cumhurbaşkanı Mustafa kemal 14 Eylül 1934 tarihinde imzalanan bir kararnamede Hasan Ali Yücel tarafından kaleme alınan Stalin diyor ki adlı eser zararlı eserlerin zararlı yazıları gerekçe gösterilerek matbuat kanununun 51. Maddesi gereğince toplattırılıp satışı yasaklanmıştır¹⁵. 6 Mayıs 1940 tarihinde Stalin ile ilgili portrelerin albüm komünist propagandasına yönelik olması dolayısıyla ülkeye sokulması yasaklanmıştır¹⁶. 31 Mayıs 1943 tarihinde ise Harbin Meşhur Adamları: Jozef Stalin adlı kitabın dağıtımı durdurulmuştur. 3 Ağustos 1944 tarihli kararnamede Stalin'i konu edinen Almanca kitap ve bu kitabın Fransızca tercümesi toplatılarak yasaklanmıştır¹⁷. Rusya'da Bolşevik İhtilalinden sonra, iltica edenlerin çoğunluk kısmını zengin burjuva kesim teşkil etmiştir. Bunlar, Nisan 1919 birinci dalganın ardından 1920 yıllarında Kızıldordu'ya karşı mağlup olan Beyaz ordu subayları aynı yılın sonbahar aylarında ise ordunun komutanı General Vrangel'in de aralarında bulunduğu asker ve sivillerin geldiği diğer bir dalga oluşturmuştur. Belirli bir sınıf olmayan Beyaz Ruslar yoksul ve eğitimsiz kesimim yanında farklı din ve etnik kökenlere sahip olanlarda vardı¹⁸.

Geçmişten günümüze mülteci hareketlerini gözlemlediğimiz zaman çok zor yaşam koşullarında açlık ve sefalet içerisinde tüm eziyetleri göze almak sureti ile yola çıktıkları bir gerçektir. İtilaf devletlerinin kontrolünde İstanbul'a yerleşen Beyaz Ruslar önce karantinada tutulup, sonra, sivil olanlar İstanbul'da bulunan askeri birlikler ise, Çatalca, Gümrü ve Gelibolu'ya yerleştirilmişlerdir. İstanbul bu halkın özgürlük alanı olmuştur¹⁹.

Bolşevikler ihtilal düşüncesini büyük bir tutku ile sarılmış olsalar bile, bu kolay bir zafer asla olmamıştır. Savaştan yenilgi ile çıkan Bolşevik liderler bir taraftan çıkmayı düşünürken diğer tartan zorlu bir dönemin onları beklediğini çok iyi biliyorlardı. Sanayideki işçi sınıfının daha az sayıda büyük şehirlerde yoğunlaşması nispeten

¹³ BCA 124-886-4.

¹⁴ BCA, 65,45,8.

¹⁵ BCA 65, 45, 8.

¹⁶ BCA 68-75-19.

¹⁷ BCA 91-41-15.

¹⁸ BCA 52 53.

¹⁹ Jojn Delon, Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s.21.

²⁰ Shelia Fitzpatrick, Kısa SSCB Tarihi, Say Yayınları, İstanbul 1922, s.39.

buralarda devrimci organizasyonun işlerini bir nebze de olsa kolaylaştırdı. İşte burada Beyaz Rusların zengin kısmının savaş başladığı dönemden başlamak üzere ayrılmış olması tehlike arz ediyordu.

Ruslar yeni kurulmuş olan iktidarlarını Marksist bir disiplin içerisinde ülkeyi sosyalizm rejimine sokmak için bir Proleterya diktatörlüğü olarak tanımlayacaklardır. Aslında doğru olan kavram diktatörlüktü. Sadece göz boyayan sahte Parlemlenterler vardı. Savaştan çekilmesinin ardından iç savaşın kanlı ve acımasız olması karmaşık öfke ve ihtilaf mirasları bırakılmış altında tutuldular, eyaletler adeta kan gölüne bürünmüş, anarşi ve karışıklık, buralarda hüküm sürüyordu. Sınırlarda, Bolşeviklere galebe çalan ve tekrar çarlık dönemine girmek isteyen çarlık idaresi ordusunun subayları tarafından yönetilen ve İngiltere Fransa ayrıca Birleşik Devletler, Japonya tarafından az da olsa destek bulan Beyaz Ruslar ortaya çıktı²⁰. Bolşeviklerin, özellikle bu kesimi vatan haini olarak suçlamaları barizdir. Bunların istikrarsız rejimler kurmuşlardı. İç savaş esnasında muharebelerin siperler boyunca yaşanan kanlı çatışmalara karşılık Beyaz Rusların subay bolluğu yaşaması, sıradan er bulmakta ise kızılardan çok daha fazla güçlük çekiyorlardı müttefiklerden aldıkları destek askeri gidişatı tersine çevirmesi için yeterli olmasa da Rus nüfusu içinde yabancı müdahale karşısında kızgınlık yaratmıştır. Koordine olamayan ve genellikle kötü idare edilen Beyaz Ruslar, ulaşım ve dağılım ağları merkezden dışarıya akan büyük bir ülkenin etrafına dağılmış olmanın dezavantajını yaşıyordu. İç savaşın sona ermesi beyazların büyük bir göçüne yol açtı, güney sınırları aşanların çoğunluğu Yugoslavya, Çekoslavakya ve Bulgaristana yerleşti, *Çin ile doğu sınırını aşanlar ise Mançurya'daki bir Rus şehri olan harbine vardı*. Elitlerin büyük kısmının dâhil olduğu bir ila iki milyon kişinin göçü, yeni rejim için büyük bir yetenek kaybı oldu ancak muhtemelen politik bir tehlikeyi de kalıcı olarak ortadan kaldırdı.

Lenin'i Ekim devriminin icatçısı olarak kabul edilir ama Stalin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurucusudur. Ekim İhtilalini takip eden günlerden sonra Kızıl Ordu'nun kurucusu Troçki, Marksist kuramı, sürekli yeni yeni devrimler yapmak için çaba vermiştir. Stalin ile tartışmalar yaşandığı dönemlerde Stalin kuramsal alanda bir anda atılım yapmış ve tek ülkede sosyalizm teorisini ortaya koymuştur²¹. Sosyalist bir ekonomi kurmak sureti ile ülkeyi kalkındırmayı planlamıştır. Sovyetlerde güçlenecek olan komünizmin diğer ülkelere de yayılmasını istiyordu Stalin için önemli olan tek şey devletin güçlendirilmesi olmuştur Stalin 1951, 254. Buradan şunu anlıyoruz şayet bir rejim değişiyorsa mutlaka ekonomik bir kriz vardır ve sadece Sovyet Rusya için değil, tarihte dünyada tüm toplumlarda ekonomi idare sistemini de belirlemektedir. Bu bağlamda, ekonomi alanında güçlenmek nasıl olacaktı; böyle bir hedefin hemen gerçekleşmesi için tüm halkların köle gibi çalıştırılması vasıtası ile olabilirdi. Tarım ülkesi olan Rusya, ancak sanayi devrimini gerçekleştirebilirse sosyalizmi tam anlamı ile hem kendi ülkesine hem de çevresindeki ülkelere kabullendirebilirdi. Batı sanayi devrimini yaparken sanayi birikimini dış kaynaklardan sağlarken hiçbir dış kaynağa sahip olmayan Rusya ancak hâkimiyeti altında bulunan toprakları sömürgeleştirerek insanları hiçe sayarak köle gibi durmadan çalıştırmakla yapacaktır²².

²¹ Vera Dunham, *In Stalins Time Middle Class Values in Soviet Fiction*, Cambridge University Press, New York 1976, s. 72.

²² İsmail Görgeç, "Rusyada Stalinizmin Doğuşu", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10/2, s. 229.

Stalin'in Türkiye'deki Beyaz Ruslar Politikası

Stalinizm, uygulamaları ile bir yandan yerli halkın elindekilere el koyarken, siyasi baskıyı arttırmış, ona karşı gelenler tutuklanmış, katledilmiş, çalışma kampları adı altında acımasızca çalıştırılmış ya da sürgüne gönderilmiştir. 1927 yılında sanayileşme gerçekleştirilmiştir. Ancak kıtlık ve ölüm oranında büyük bir artış olmuştur. Muhalefeti nedeni ile, Troçki'nin sürgün edilmesi artık Stalinizm döneminin tam anlamı ile başladığı dönem olacaktır. Stalin'in baskı rejimi 1938 yılında milyonlarca kişi tasfiye edilip tutuklanmış sürgüne gönderilmiş ve kurşuna dizilmiştir²³.

Bugün tüm dünya bu olayları utanç yılları olarak naklederken Stalin, "kapitalizmin ülkedeki son köklerini de kazıdık, sosyalizm tarım alanında büyük ilerleme kazandı Orta Asya'da Sovyet iktidarı tamamen sağlamlaştırıldı" diyecektir²⁴.

İkinci Dünya Savaşında batı ile uzlaşma sağlayan Sovyet Rusya, Almanların yenilgiye uğraması ile birlikte daha çok güçlenmiş savaşın sona ermesiyle batılı devletleri endişeye düşüren komünizmi dünyaya yayma siyasetini, gündeme getirince batıyı kendinden uzaklaştırmıştır. Stalin Soğuk Savaş Dönemi olarak adlandırdığımız iki kutuplu dünya döneminde yaşamını yitirmiştir. Stalinizm dönemi, siyasal gücün tek elde toplandığı baskı, teröre dayalı bireyleri pasif kurbanlar olarak gören bir idareci olarak tarihe adını yazdırmıştır. Stalin'in kendi halkına açtığı savaşın kapsamını değerlendirirken kamplarda kaç kişinin öldüğünü bilmediğini bu rakamın tahmini olarak 15-20 milyon kişi olduğu ifade edilmiştir²⁵.

1920li yıllardan itibaren kendisini çevreleyen batılı devletlerin baskılarını ortadan kaldırmak sureti ile içteki problemlere birlikte çözüm aramak için diplomatik müzakerelerde bulunmuşlardır. Türkiye'nin kurtuluş savaşını sürdürdüğü yıllarda, Sovyet Rusya'nın da bu devletlerin bazıları ile mücadele halinde olması iki devletin çıkar birliği adına birbirine yaklaştırmıştır. Ankara Hükümetinin en önemli yardım kaynağı ve askeri malzemeyi Rusya'dan temin etmiştir. Bolşevik idaresi Ankara Hükümeti ile ilk iletişim kuran ilk yönetimlerden biri olmuş, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü kabul ederek kapitülasyonları reddeden ilk ülkedir. Rusya için Türkiye'nin savaşı kazanması hem boğazlarının denetiminin müttefiklerden çıkması hem de güney sınırlarını güvence altına almak demektir. Diğer taraftan Ankara ile olumlu ilişkiler kurması bir anlamda hâkimiyeti altındaki Türklerinde güvenini kazanmak demektir.

İki taraf arasında yazılan mektuplardan, acilen diplomatik ilişkilerin kurulması teklif edilmiş, Rusya'nın bağımsızlık savaşı için yardımda bulunması talep edilmiştir. Karşılık olarak ise Türkiye sömürgeci güçlere karşı mücadele edecekti. Stalin'i bu dönemde Türklerin yaşadığı bölgeleri ile iyi ilişkiler kurma isteği son derece doğaldır. Türkiye açısından da aynı durumu düşünmeliyiz. Stalin, 1920 yılı Ekim ayı içerisinde Bakü'ye gönderilerek Memduh Şevket bey ile görüşmeleri sonrasında başlamıştır. Yusuf Kemal Ali Rıza Nur ve Ali Fuat Paşanın temsil ettiği Türk heyeti 22 Şubat 1921 tarihinde Stalin, '6 Şubat tarihinde ise Dış işleri Bakanı ile görüşmek sureti ile resmi temasları başlatmıştır²⁶. Böylece iki devlet arasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Sevr Antlaşmasını kabul etmeyerek e yeni Türkiye Cumhuriyetinin Misakı Milli sınırlarını tanımıştır. Lozan barış antlaşması görüşmelerde

²³ Isaac, Deutscher, *Stalin*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1969, s. 31.

²⁴ Vladimir Josef Stalin, *Eserler 1938*, C. 15, İnter Yayınları, İstanbul 1951, s. 374.

²⁵ Abraham Ascher, *Kısa Rusya Tarihi*, Nadir Kitap, İstanbul 2020, s. 20.

²⁶ Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s.217.

de İngiltere ve Fransa'ya karşı boğazlar üzerinde mutlak egemenliği içeren Türk tezini savunan savaşta yer almıştır.

Stalin'in dış politika çizgisi, Rusya'ya, yönelik herhangi bir birliğin önünde durmaktı. Doğal olarak zaman zaman da bir takım konularla ilgili aralarında problemlerde olmuştur. Türkiye iki ülkenin ilişkiler içinde olduğu dönemde dahi devamlı komünizm karşı siper olmuştur. Türkiye'nin komünizme bakış açısı ayrıca Osmanlı borçları ile ilgili batı ile yaptığı antlaşmada, çarlık döneminin borçlarını kabul etmemiş olması Sovyet Rusya için emsal karar olarak görüldüğünden iki ülke arasında pürüzler ortaya çıkarmıştır. İki ülkenin gergin bir dönem yaşadığı bu yıllarda Ankara'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Büyükelçiliğinin açılmasından sonra iki ülkenin sınırlarının kesin olarak belirlenmesine ilişkin bir protokolün imzalanması gelir. Takip eden yıllarda Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki siyasi ilişkiler, 1928 yılından itibaren uluslararası gelişmelere göre şekillenmeye başlamıştır. Sovyetlerin teklifi üzerine, Türkiye, 27 Ağustos 1928 tarihinde saldırı savaşını yasaklayan Briand- Kellogg paktını imzalamıştır. Bu anlaşma ve protokoller Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki siyasi ilişkiler paktın imzalanmasından önce bu paktın Doğu Avrupa ülkelerinde de kabul edilmesi ile birlikte ancak 1 Nisan 1929 tarihinde Litvinof Protokolünü onaylamıştır. Bu anlaşma Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki yakınlaşmaların diğer örnekleridir²⁷. 1932 yılında Başbakan İsmet İnönü SSCB ye resmi ziyarette bulunmuş, bu ziyaret sonucunda Sovyetler Türkiye'ye kredi vermiş uluslararası alanda işbirliğinin yapılması hususunda mutabakat sağlanmıştır. Sovyetler Türkiye'ye kredi vermiş, bu bağlamda ekonomik kalkınmasında etkili olması yanı sıra batılı devletlerinde Türkiye'yi yanına çekmeye çalışan batılı devletlerinde kredi vermesinin önünü açmıştır.

Uluslararası koşullarda şekil değiştirmeler nedeniyle Türkiye Boğazların statüsünü yeniden gündem konusu olarak sunmuştur. Sovyet Rusya konferansında boğazların Karadeniz'e kıyısı olmayanların savaş gemilerine kapalı olmasını ve silahlandırılmasında kendi desteğinin kabul edilmesini istemişse de bu isteği diğer devletler tarafından kabul edilmemiştir. Sovyet Rusya'nın talebinin reddedilmesi iki ülke ilişkilerinde gerginliğin nedeni olacaktır.

1930 yıllarına kadar iki ülke ilişkilerinde işbirliğinin kazanımları büyük olmuştur. Kırimdan kaçarak Türkiye'ye sığınan mültecilerin sayısı belirsizdir. Çünkü süreklilik gösteren bir durum söz konusu idi. Yaklaşık bir rakam verecek olursak 190 gibi idi diyebiliriz. Bunlar ülkeyi geçiş noktası olarak kullanırken cüzi bir kısım da yaşadıkları şehirlerde yerleşme kararı alarak bu bölgelerde kalmışlardır.

İttifak devletleri cephesinden hadiseye baktığımız zaman, bir taraftan Ankara Hükümetine diğer yandan Bolşeviklere karşı kullanmayı denemiş, fakat başarılı olamamışlardır. Neden ne idi diye düşünecek olursak Beyaz Ruslar bu devletlere asla güven duymamışlardır. İç savaşta Sovyetlere yenilerek Kırimdan gemilerle kaçarken beraberlerinde getirmiş oldukları malları talan etmeleri güvensizliği arttırmıştır.

Ankara Hükümeti Kurtuluş savaşı günlerinde Sovyet yardımına gereksinimi vardı Buna rağmen oldukça sert kararlar almamıştır Sovyetlerle ters düşmeyecek bir siyaset izleyerek zaman zaman da Moskova'nın isteklerini karşılamıştır. Mültecilerin binip kaçtıkları gemi ve özellikle bunların beraberlerinde götürdükleri, silah, askeri mühimmat ve teknelerin kaçırılması, Sovyet hükümetini haklı olarak endişeye sevk

²⁷ Kezban Kaplan, "Rusça ve Türkçe Kaynakların Işığında Beyaz Rus Mücadelecilerinin Anadolu'daki Yaşamları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34/1, s. 1

etmiştir²⁸. İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman batılı devletlerin desteğini alan Sovyet Rusya, Almanya yenilince güç kazanmıştır.

Sonuç

Türk Rus ilişkileri yüzyıllara dayanan bir komşuluk ilişkisi olup, Türkistan dediğimiz coğrafyanın Rus hâkimiyeti altına girmesi ile birlikte, Rus nüfuzu Türkler üzerinde ağır bir etki bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşına girmiş olan Rusya'nın mağlup olması ile birlikte 1917 devrimi meydana gelmiştir.

Çarlık Rusya'sını 1917 İhtilaline hazırlayan iç çatışmalar, halkların üzerinde acımasızca uygulanan baskı rejimi, Rusya'da yaşanan çatışmalardan etkilenip ülkelerinden zor şartlar altında göç etmek sureti ile İstanbul'a ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir. Bolşeviklerle olan çatışmalarından dolayı Beyaz Ruslar olarak adları zikredilen geçmişten günümüze yaşamış olunan mülteci yaşam tarzını yaşamak zorunda kalmıştır. Daha öncede zikrettiğimiz üzere Beyaz Ruslarla ilgili çok yayın yapmıştır. Biz sadece makalemizde Stalin dönemi Beyaz Rusları inceledik. Lenin'in ölümünden sonra baskıcı Stalin dönemi başlamıştır. Sovyetler Birliğinin o dönemdeki karışık ve kitlesel baskı tarihi, Stalin'in uyguladığı insanlık dışı uygulamalar, bizi büyülemeye ve küresel siyaseti etkilemeye de devam edecektir. Rusya'nın öncelikli hedefi ülkesine karşı yapılan her hangi bir ittifakı önlemektir. Ankara Hükümeti Kurtuluş Savaşı boyunca ülkesinde barınan Beyaz Ruslara karşı Moskova ile ters düşmeyecek kararlar alırken diğer taraftan sığınmacılara karşı da radikal kararlar almamışlardır.

Ankara Hükümeti Stalin döneminde Beyaz Rusların karşı propagandalarına müsaade etmeyerek Türk- Sovyet ilişkilerindeki dengeyi korumayı önemli görmüşse de komünist propagandaya dair hiçbir faaliyete sessiz kalmamıştır. Devlet Başkanı Stalin'i konu alan yayınlar, komünist propaganda içerdiği gerekçesiyle yasaklanmıştır. Yeni bir dünya savaşının beklendiği dönemde yakın tarihte özgürlük savaşı vermiş olan Türkiye için komşu ülkeleriyle kurduğu ittifaklar büyük önem taşımaktaydı. Türkiye Sovyet Rusya ile ilişkilerinin devamlılığı konusunda hassasiyet göstermekle birlikte daima komünizme karşı bir duruş sergilemiş ve her zaman milli siyaset ilkesinden hareketle iç huzuru sağlamaya öncelik vermiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Hariciye Nezareti, İstanbul Murrahaslığı, Fon No: 22-62. Fon no: 67-83. Fon no: 54-12.2 Fon No:40-43.

Muamelat genel Müdürlüğü, Fon No: 30-10-0-0: Yer No:209-422-3.

Muamelat genel Müdürlüğü, Fon No: 30-10-0-0: Yer No:124.886.4.

Muamelat Genel Müdürlüğü, Fon No: 30-10-0-0: Yer No:124.886.4.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-1.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-1. Yer No:86-86.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-1. Yer No:27-72-16.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-2. Yer No:65-45-8.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-2. Yer No:88-119.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-2. Yer No:68-75-19.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-1. Yer No:91-41-15.

²⁸ Kezban, Kaplan, "Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti İle Olan İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32/2, 2017, s.13.

Kararlar Daire Başkanlığı: Fon No:30-18-1-1. Yer No:52-23.

Kitap ve Makaleler

Ascher, A., *Kısa Rusya Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2020.

Bakar, Bülent, *Beyaz Ruslar: Esir Şehrin Misafirleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012.

Baran, Tülay, “Mütareke Döneminde İstanbul’daki Rus Mültecilerin Yaşamı” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22/64, s. 119-140.

Delon, Johnson, *Beyoğlu’nda Beyaz Ruslar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

Dunham Vera, *In Stalins Time Middle Class Values in Soviet Fiction*, Cambridge University Press, New York 1976.

Deutscher, Isaac, *Stalin*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1969.

Görgeç, İsmail, “Rusya’da Stalinizmin Doğuşu”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10/2 225-248.

Gürsel Haluk F., *Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

Kaplan, Kezban, “Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti İle Olan İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32/2, 2017, s. 297-325.

Kaplan, Kezban, “Rusça ve Türkçe Kaynakların Işığında Beyaz Rus Mücadelecilerinin Anadolu’daki Yaşamları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34/1, s. 1-22.

Macar, Oya, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*, Libra Kitap, İstanbul 2010.

Stalin, Josef Vladimir, *Eserler 1938*, C. 15, İnter Yayınları, İstanbul 1951.

Sadıgov, Ramin, “Rus İç Savaşı’ndan Sonra Türkiye’ye Sığınan Göçmenlerin Gelibolu Günleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 51, Güz 2016, s. 113-128.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-1914*, C. 1, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.

Uturgari, Svetlana, *Beyaz Ruslar ve Kemalist Türkiye*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2015.

Yerasimos, Stefan. *Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.11.2024

Makale Kabul | Accepted: 16.12.2024

Atıf | Cite as: Çağdaş Keçeci, "Ceditçilikten Komünizme Giden Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 91-101.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1585868>

CEDİTÇİLİKTEN KOMÜNİZME GİDEN BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ: HAMZA HEKİMZÂDE NİYAZİ

Çağdaş KEÇECİ*

Öz

Hamza Hekimzâde Niyazi, 20. yüzyıl başlarında Türkistan'ın modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunan bir aydın olarak öne çıkar. Geleneksel medrese eğitimiyle başladığı öğrenim hayatında, kısa sürede Ceditçilik akımının etkisine girerek halkın eğitim yoluyla aydınlanmasını sağlama amacına yönelmiştir. 1905 Rus-Japon Savaşı sonrasında toplumsal sorunlara duyarlılığı artan Niyazi, halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme amacıyla şiirler ve yazılar kaleme almıştır. 1910'da Hokand'da yoksul çocuklar için bir okul açmış, yetişkinler için akşam kursları düzenlemiştir. Ancak bu girişimler, dönemin geleneksel toplumsal yapısının direnç gösterdiği alanlar haline gelmiş; çalışmalar, mevcut değerleri koruma çabaları doğrultusunda uygulanan sınırlamalarla karşılaşmıştır. Buna rağmen Niyazi, halkı eğitme ve toplumsal gelişimi destekleme misyonundan vazgeçmeyerek yeni yollar arayışını sürdürmüştür. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından ise eğitim ve kültürel çalışmalarını genişleterek okuma-yazma kursları açmış, tiyatro toplulukları kurmuş ve sanatı halkın bilinçlenmesi için bir araç olarak kullanmıştır. Kadınların toplumsal yaşama katılımını destekleyen projelere de öncülük eden Niyazi, Türkistan'ın modernleşme sürecindeki toplumsal gelişmelere örnek teşkil etmektedir. Çabaları, halkın eğitim ve kültürel seviyesini yükseltmeye yönelik kalıcı bir miras bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamza Hekimzâde, Türkistan, Ceditçilik, Eğitim, Toplumsal Aydınlanma.

FROM JADIDISM TO COMMUNISM: THE LIFE STORY OF HAMZA HAKIMZADE NİYAZİ

Abstract

Hamza Hekimzade Niyazi emerges as a prominent intellectual who made significant contributions to the modernization of Turkestan in the early 20th century. Beginning his education in traditional madrasas, he quickly came under the influence of the Jadidist movement, striving to enlighten the public through education. Following the Russo-Japanese War of 1905, Niyazi's awareness of social issues deepened, prompting him to write poems and articles aimed at informing and raising awareness among the people. In 1910, he established a school for impoverished children in Kokand and organized evening courses for adults. However, these initiatives encountered resistance from the traditional societal structures of the time and were constrained by efforts to preserve existing values. Despite these challenges, Niyazi remained

* Dr., cagdaskececi@outlook.com, ORCID: 0009-0003-0181-0873, Ardahan/Türkiye.

steadfast in his mission to educate the public and sought new ways to foster societal progress. After the October Revolution of 1917, he expanded his educational and cultural initiatives by organizing literacy courses, founding theater groups, and utilizing art as a tool for public awareness. He also spearheaded projects supporting women's participation in social life, setting an example for societal development during Turkestan's modernization process. His efforts left a lasting legacy aimed at elevating the educational and cultural standards of the people.

Keywords: Hamza Hekimzâde, Turkestan, Jadidism, Education, Social Enlightenment.

Giriş

20. yüzyılın başları, Türkistan coğrafyasında hem kültürel hem de siyasi anlamda köklü dönüşümlerin yaşandığı çalkantılı bir dönemdir. İmparatorlukların sarsıldığı, toplumsal hareketlerin ivme kazandığı bu çağda, geleneksel yapıların yetersiz kaldığı düşüncesiyle halkı aydınlatmayı ve modernleştirmeyi hedefleyen çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Özellikle Rusya İmparatorluğunun etkisi altındaki Rusya Türkleri, Ceditçilik hareketi gibi aydınlanmacı yaklaşımlarla, halkın eğitim seviyesini artırmayı, bilimi ve yenilikçi düşünceyi toplumla buluşturmayı amaçlamış; köhneleşmiş geleneksel eğitim sistemine alternatif yollar aramaya yönelmiştir. Dönemin aydınları, halkın cehaletten kurtulmasını, bilgiyle donanmasını ve modern bir dünya görüşü edinmesini sağlayacak yeni eğitim modelleri geliştirmeye büyük bir özveriyle çaba göstermişlerdir¹.

Rus Çarlığı'nın İdil-Ural bölgesindeki yenilikçi gelişmeler, zamanla Türkistan'da da etkisini göstermeye başlamıştır. İdil-Ural bölgesindeki Usul-i Cedid okullarının başarısı, Türkistan'da modern eğitim arayışına ilham vererek bölgedeki eğitim reformlarını tetiklemiştir. Bu çerçevede, Türkistan'da Usul-i Cedid tarzındaki ilk okullar 1901 yılında Taşkent'te Münevver Kari, 1903 yılında ise Semerkand'da Mahmut Hoca Behbudi tarafından açılmıştır². Eğitimdeki bu yenilikçi yaklaşım, bölgenin aydınları arasında hızla yayılırken, Türkistan'ın Hokand şehrinde doğan Hamza Hekimzâde Niyazi de bu hareketin etkisi altında bölgesel bir aydınlanma mücadelesine girişir. Babasının rehberliğinde küçük yaşlarda Arapça ve Farsça öğrenen, geniş bir kütüphaneye erişim imkânı bulan Hamza, genç yaşta kazandığı entelektüel donanımla yaşlılarından ayrılmaktaydı. Geleneksel eğitim sisteminin yetersizliklerini bizzat deneyimleyen Niyazi, Ceditçi düşünceyi benimsediğinde, halkı cehaletten kurtarma amacıyla Hokand'da darüleytam adında, yoksul çocuklara yönelik bir okul açmıştır. Ancak o dönemdeki tutucu yaklaşımlar ve bazı toplumsal tepkiler nedeniyle bu okullar kısa süre içinde kapatıldı. Buna rağmen, Niyazi'nin topluma ulaşma çabaları devam etti ve halka fayda sağlamanın yeni yollarını aramaya yöneldi³.

1917 Ekim Devrimi'nin Türkistan üzerindeki etkileri, Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamında önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Ceditçilikten sosyalist düşünceye evrilen Niyazi, bu ideolojik değişimle birlikte toplumsal adalet, eşitlik ve halkın özgürleşmesi gibi sosyalist değerlere yönelmiştir. Bu dönemden itibaren, onun çalışmaları yalnızca eğitim alanıyla sınırlı kalmamış, toplumun her kesimine ulaşmayı, bireyleri sosyal ve kültürel olarak dönüştürmeyi amaçlayan geniş kapsamlı bir programa dönüşmüştür. Komünist Parti'ye katılarak Hokand ve Fergana'da okuma-yazma kursları açan Niyazi, aynı zamanda tiyatro toplulukları kurarak sanatı, halkı bilinçlendirme aracı olarak kullanmıştır. Böylece, eğitim reformları ve sosyal gelişim odaklı faaliyetleriyle

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 409.

² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 52.

³ Sergey Nikolayeviç İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, Red. V. S. Kiselev, İzd. Sovetskiy Pisatel, Leningrad 1970, s. 14.

toplumun sosyal ve kültürel yaşamını dönüştürmeyi hedeflerken, Sovyetler Birliği'nin Türkistan üzerindeki ideolojik etkisini derinden yaşayan önemli aydınlardan biri haline gelmiştir⁴.

Ceditçilikten Komünizme Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi başlığıyla ele alınan bu çalışma, Niyazi'nin fikirselle ve ideolojik dönüşümünü, Türkistan'daki toplumsal ve siyasal değişimlerle birlikte değerlendirmektedir. Niyazi'nin hayat hikayesi, kişisel bir dönüşümden çok daha fazlasını temsil etmekte; Türkistan toplumunun modernite ve aydınlanma yolunda yaşadığı zorlu mücadeleyi, gelenek ile yenilik arasında yaşanan çatışmayı gözler önüne sermektedir. Bu biyografi, hem Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamındaki çarpıcı değişimlere hem de onun fikirlerinin Türkistan coğrafyasındaki derin izlerine ışık tutmaktadır.

Hayatı

Hamza Hekimzâde Niyazi, 6 Mart 1889'da Türkistan'ın Hokand şehrinde doğmuştur. Fergana Vadisi'ndeki Avval köyünden gelen bir ailede dünyaya gelen Hamza Hekimzâde Niyazi, küçük yaşlardan itibaren entelektüel bir ortamda yetişmiştir. Babası Niyaz-oğlu, halk arasında "hakimcan-tabib" olarak tanınan ve halk sağlığı alanında geleneksel yöntemlerle eğitim almış bir halk hekimiydi. Genç yaşta Buhara'da aldığı eğitimle hekimlik sanatını öğrenmiş olan babası, geniş bir kütüphaneye sahipti ve eğitime büyük önem verirdi. Bu durum, Hamza'nın kültürel ve entelektüel gelişimini derinden etkilemiş; erken yaşta Özbekçe ve Farsça okuma-yazma öğrenmesini, böylece dönemin önemli klasik eserlerine ve entelektüel akımlarına ilgi duymasını sağlamıştır⁵.

Hamza Hekimzâde Niyazi, resmî eğitim hayatına 1896 yılında mahalle medresesinde başlamışsa da öğreniminin büyük bir kısmını babasının rehberliğinde evde sürdürmüştür. Babasının desteğiyle Arapça-Farsça okuma-yazma öğrenmiş, klasik metinleri anlamaya başlamıştır. 1899 yılında geleneksel medrese eğitimine geçiş yapan Hamza Hekimzâde Niyazi, burada Arapça ve İslamî ilimleri öğrenmiştir. Ancak, dönemin medrese eğitimi onun çok yönlü bilgi arayışını karşılamada sınırlı kalmış ve onu daha geniş bir eğitim anlayışına yönelmeye teşvik etmiştir. Eğitimini daha geniş bir bakış açısıyla zenginleştirmek isteyen Hamza Hekimzâde Niyazi, erken yaşlardan itibaren dönemin önemli siyasal ve toplumsal olaylarına ilgi duymaya başlamıştır. Nitekim 1905 Rus-Japon Savaşı'na ithafen yazdığı bir şiir, onun edebî yeteneğini ilk kez gözler önüne sermiş ve politik olaylara duyarlılığını göstermiştir⁶.

Hamza Hekimzâde Niyazi, 1906 yılında Hokand'daki Rus-Yerli Okulu'nda öğretmen Orlov'dan Rusça dersler alarak eğitim yelpazesini genişletmiştir. Bu sayede Rusça'ya hâkim olmaya başlayan Hamza Hekimzâde Niyazi, Rus edebiyatı ve kültürüne ilgi duymuş; Tolstoy, Çehov ve Puşkin gibi önemli yazarların eserlerine erişmiştir. Bu yeni kaynaklar, Hamza'nın dünya görüşünü daha da genişletmiş, ona edebiyat ve toplum arasındaki ilişkiyi farklı bir açıdan değerlendirme olanağı sağlamıştır⁷. Hamza Hekimzâde Niyazi, ardından Namangan'a giderek yaklaşık sekiz ay boyunca eğitim almış, bu süreçte halk eğitimi müdürü Abdullah Tokmullin ile tanışarak onun rehberliğinden yararlanmış. Tokmullin'in teşvikiyle, medrese dışında bir bilgi arayışına yönelen Hamza Hekimzâde Niyazi, Arapça ve temel bilimlerde bilgilerini

⁴ İbrahim Muminoviç Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı v Uzbekistane*, İzd. Uzbekistan, Taşkent 1976, s. 236-237.

⁵ İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, s. 5-6.

⁶ Sadulla Mirzayev, *XX Asr O'zbek Adabiyoti*, Yangi asr avlodi, Taşkent 2005, s. 122.

⁷ Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı*, s. 220.

derinleştirmek amacıyla Hadi Maksudi'nin eserlerini okumuştur. 1909 yılında İkrâmçi Dolma'dan Arapça dersi almak amacıyla Buhara'ya gitmiş; ancak burada Sünni ve Şii Müslümanlar arasında süregelen mezhepsel çatışmalar nedeniyle eğitimine devam edememiş ve Kagan şehrine sığınmak zorunda kalmıştır⁸.

20. yüzyıl başlarında Türkistan'da etkisini gösteren Ceditçilik hareketi, geleneksel eğitim anlayışının yerine modern, bilimsel ve laik bir eğitim sistemini teşvik etmeyi amaçlayan bir aydınlanma hareketi olarak öne çıkmıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, bu hareketin fikirlerinden etkilenerek halkın cehaletten kurtulmasının modern eğitimle mümkün olacağına inanmış ve bu doğrultuda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Ceditçilik hareketinin ilkelerine bağlı olarak halkın okuryazarlık seviyesini yükseltmek ve modern bilimlere uygun bir eğitim sistemi inşa etmek amacıyla projeler geliştirmiştir. Bu bağlamda 1910 yılında Hokand'da "darüleytam" adlı bir okul açarak yoksul çocuklara eğitim imkânı sağlamıştır⁹. Ayrıca, yetişkinler için akşam kursları açarak, toplumsal tabanı geniş bir kitleyi eğitime hedefi gütmüştür. Hamza'nın bu girişimleri, dönemin toplum yapısındaki bazı kesimlerin tepkisini çekmiş, eğitim faaliyetleri kısa süre içinde sonlandırılmıştır. Ancak bu tür engellemeler, onun halkı aydınlatma çabasını durdurmamış; toplumun farklı kesimlerine ulaşmak için yeni yollar aramaya devam etmiştir¹⁰.

1912 yılında Hamza Hekimzâde Niyazi, Rus asıllı Aksinya Platonovna Uvarova ile evlenmiştir. Dönemin geleneksel yapısına aykırı olarak görülen bu evlilik, toplum nezdinde dikkat çekmiş ve kendisine yönelik çeşitli eleştirilerin doğmasına neden olmuştur. Bu evlilik, Hamza'nın eğitim faaliyetleri üzerindeki baskıları daha da artırarak açmış olduğu okulların ve kursların kapatılmasına neden olmuştur. Tüm bu baskılar, Hamza'yı yurt dışında eğitim arayışına yöneltmiş ve onu geniş bir coğrafyada eğitim ve kültür gezisine çıkmaya sevk etmiştir. Afganistan, Hindistan, Mekke, Medine, Şam gibi şehirleri içeren bu seyahatte Hamza Hekimzâde Niyazi, özellikle İstanbul'da eğitimine devam etmeyi amaçlamış; ancak pasaport eksikliği ve ailesinden gelen baskılar nedeniyle eğitimini tamamlayamadan Hokand'a dönmek zorunda kalmıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, 1914'ün sonlarına doğru Fergana Gazetesi editörü olan Ahundi'nin destekleriyle bu sefer Margilan'da bir okul açmıştır. Ancak aradan sadece sekiz ay geçmesiyle beraber Skobelev'deki eğitim müfettişi Andreyev tarafından okul kapatılmıştır¹¹.

Margilan'daki okulun kapatılmasının ardından Hokand'a dönen Hamza Hekimzâde Niyazi, eğitime verdiği önemi yakın çevresinden birkaç kişinin desteğiyle yoksul çocuklar için tekrar bir okul açarak göstermiştir. İlk aşamada "yirmi otuz kişi" tarafından desteklenen bu girişim, daha sonra yalnızca on beş-on altı kişilik grubun bir aylık yardımlarıyla sürdürülebilmştir. Bu sınırlı desteğe rağmen, yaklaşık dört ay boyunca okulu kendi maddi imkânlarıyla finanse etmiştir. Ancak, bölge müdürü Medinski'nin talimatıyla okula bir arama düzenlenmiş ve okul kapatılmıştır. Okula bağışta bulunan kişilerin listeleri ve imzaları Hamza tarafından hâlâ saklanmaktadır. Okulun kapatılmasının ardından, Hamza akşam kursları düzenleyerek yetişkinlere yönelik ders vermeye devam etmiştir. 1915 yılında bir dernek kuran Hamza, bu derneğin düzenlediği bir toplantıda bir kütüphane ve okuma salonu açılması kararı almıştır. Bu amaç

⁸ "Hamza Hâkimzoda Niyoziy", *Shark Yulduzi Jurnalı*, No. 3, Taşkent 1963, s. 150-152.

⁹ Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Musli*, s. 222.

¹⁰ Adeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, California 1998, s. 97-98.

¹¹ İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, s. 16.

doğrultusunda “Gayrat” adını verdiği bir kütüphane kurmuştur. Derneğin önemli hedeflerinden biri, bu kütüphane aracılığıyla Hamza'nın kendi eserlerini halka ulaştırmaktır. Ancak, 1910 yılından itibaren Hamza'nın eğitim ve yayın faaliyetlerine karşı çıkan bazı beyler, derneğe sızarak onun bu faaliyetlerini engellemeyi başarmışlardır. Kitaplarını yayımlamak bir yana, kendisi de dernekten dışlanmıştır. 1917 yılına kadar Hamza, şiirlerini yayımlamaya, çeşitli eserler ve gazetelere makaleler yazmaya devam etmiştir¹².

1917 Ekim Devrimi sonrasında Hamza Hekimzâde Niyazi, Taşkent'e giderek devrimci faaliyetlerde yer almış ve “Kengash” dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. Bu dönemde, halkı aydınlatma ve bilinçlendirme çabalarına katkı sağlamaya odaklanmış, devrim sonrası dönemde eğitim faaliyetlerini daha güçlü bir şekilde sürdürmüştür. 1920 yılında Komünist Parti'ye katılarak, Hokand ve Fergana bölgelerinde okuma-yazma kursları açmış ve tiyatro toplulukları kurarak halka ulaşmayı amaçlamıştır. Eğitim faaliyetlerinin yanında sanat ve tiyatro çalışmalarına da önem veren Hamza Hekimzâde Niyazi, halkın sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlamıştır. Bu faaliyetleri, Türkistan'daki geniş kitleler üzerinde olumlu etkiler yaratmış, onun eğitim ve kültür alanındaki etkinliğini artırmıştır¹³.

Sovyetler Birliği'nin Türkistan üzerindeki hâkimiyetinin artmasıyla birlikte Hamza Hekimzâde Niyazi, eğitim ve kültür alanında daha geniş imkânlarla sahip olmuştur. 1921 yılında Buhara ve Harezm'e giderek, sanat çalışmaları için materyal toplamış; tiyatro toplulukları kurmuş ve halk eğitimi projelerini genişletmiştir. 1924 yılında Fergana'ya dönerek halk eğitim müdür yardımcılığı görevine atanmış ve gezici bir tiyatro topluluğu kurarak, halk arasında eğitim bilinci ve kültürel bilinç oluşturmayı hedeflemiştir. Bu tür kültürel faaliyetler, toplumda sosyal katılımı teşvik etmiş, halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur. 1925 yılında Hamza Hekimzâde Niyazi, merkezi görevlerinden ayrılarak Avval köyüne dönmüş ve köyde sosyal projelere odaklanmıştır. Köylülerin yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla çayhane ve köprü gibi tesisler kurmuş; toplumsal dayanışmayı teşvik ederek, yerel halkın sevgisini kazanmıştır. 1928 yılında Şahimardan köyüne taşınan Hamza Hekimzâde Niyazi, burada kadınların eğitimine ve sosyal yaşama katılımına yönelik projeler geliştirmiştir. Kadınların eğitimine olan ilgisini bu dönemde yoğunlaştırmış, toplumsal baskılara rağmen projelerini kararlılıkla yürütmüştür¹⁴.

Hamza Hekimzâde'nin son dönemlerini geçirdiği Şahimardan, Türkistan'da halk arasında kutsal kabul edilen bir bölgeydi ve burada bulunan dini yapılar yerel halk için önemli bir geçim kaynağıydı. Bölgede, halkın dini ritüel ve ziyaretler için toplandığı türbe ve kutsal mekânlar, şeyh ve hocaların denetimindeydi. Şahimardan'daki bu kutsal yerleri ziyaret eden halktan toplanan paralar, yerel dini liderler için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı. 1928 yılının ağustos ayında Cumhurbaşkanı Yo'ldosh Oxunboboyev'in katılımıyla düzenlenen bir konseyde, Şahimardan'daki hurafelere karşı mücadele edilmesi kararı alınmış ve Hamza da bu görevde yer almıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, köyde dini bağnazlık ve hurafeleri ortadan kaldırmak için kadın ve erkeklere yönelik okullar açmış, sosyal ve kültürel etkinlikler düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu girişimler, şeyhlerin ve hocaların gelir kaynaklarını tehdit ettiğinden, Hamza'ya karşı bir düşmanlık oluşmuştur¹⁵.

¹² “Hamza Hâkimzoda Niyoziy”, s. 150-152.

¹³ “Hamza Hâkimzoda Niyoziy”, s. 150-152.

¹⁴ İvanov, *Hamza Hekim-Zade Niyazi*, s. 40-41.

¹⁵ Naim Karimov, “Hamzani kim o'ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori”, *Yoshlik Jurnalı*, S. 10, Taşkent 1991, s. 52.

Hamza Hekimzâde Niyazi, Şahimardan'da yerel dini liderlerle görüşerek kutsal mekânlardan para toplamanın şeriatla bağdaşmadığını belirtmiş, bu gelirlere vazgeçmek istemeyen liderler ise ona karşı cephe almıştır. Zamanla artan bu gerginlik, Hamza Hekimzâde'yi Türkistan'da reform çabaları yürüttüğü toplumsal çevrelerde zorlu bir mücadeleye itmiştir. 1929 yılında Şahimardan'da hazırlanan bir komplo sonucunda, kalabalık bir grup tarafından taşlanarak öldürülmüştür. Onun bu ani ölümü halk arasında büyük bir üzüntüye yol açmış; eğitime, kadın haklarına ve sosyal gelişime katkıları Türkistan halkının hafızasında derin bir iz bırakmıştır. Hamza Hekimzâde, Türkistan'ın modernleşme sürecinde öncü bir aydın olarak kabul edilmekte; eğitim reformları, kadınların toplumsal yaşama katılımını destekleyen çalışmaları ve kültürel faaliyetleriyle anılmaktadır. Onun mirası, toplumun eğitim seviyesini yükseltme, halkı bilinçlendirme ve kültürel gelişime katkı sağlama çabalarıyla devam etmektedir. Eğitime, kadın haklarına ve toplumsal ilerlemeye olan bağlılığı, Hamza Hekimzâde'yi Türkistan'da unutulmaz bir kültür ve eğitim figürü haline getirmiş; halkın hafızasında önemli bir yer edinmesini sağlamıştır¹⁶.

Eserleri

Hamza Hekimzade Niyazi Cedit fikrinin Türkistan coğrafyasında filizlendiği ve hatta meyvelerini vermeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Bundan dolayı aydınlanma fikrinin devrin tüm sanatçılarındaki görülen modernleşme fikri Niyazi'nin eserlerine de yansımıştır. Özellikle modernleşme süreci ile birlikte toplumda kadına verilen önemin artması ve kadın haklarına yönelik yapılan iyileştirmeler edebi eserlerde yer alan kadın kahramanların rollerine de yansıtılmıştır. Bunun en güzel örneklerini veren Niyazi kadının toplumsal statü kazanması noktasında hemen hemen her eserinde tema olarak bu olguyu işlemiştir. Toplumun geri kalmışlığını da eserlerine konu eden Niyazi pozitif bilimlerin toplum hayatına yön vermesi noktasında bir irade ortaya koyar

Niyazi, 1905 Rus-Japon savaşından sonra süreli yayınlarda meydana gelen rahatlardan sonra Cedit aydınları ile birlikte çalışmalar yapmıştır. 1909 ve 1910 yıllarında Taşkent'te Münevver Kari, Abdulla Avlani gibi marifetperverlerle tanışmış ve bu Ceditçilerin tesiri altında kalarak Turan ve Türkistan gazetelerinde "Nihan" mahlasıyla millî şiirler neşretmiştir¹⁷. 1913-1914 yıllarında, yurt dışına çıkarak Afganistan, Hindistan, Suriye, Türkiye ve Mekke'yi ziyaret etmiştir. Yapılan bu seyahatler Niyazi'nin dünyayı okuma biçimlerinde, bakış açısı ve yazarlık alt yapısını oluşturmasında önemli derecede entelektüel bir birikim oluşturmasına sebep olur. Gittiği bu ülkelerdeki eğitim faaliyetlerini ve okullarını yakından inceleme fırsatlarına sahip olmuştur. Hamza, 1915-1917 yılları arasında toplumun yaşayışını ve özelemlerini ifade ettiği, insanlık için amaçlarını sade ve basit bir dille anlattığı, toplumları aydınlanmaya çağırarak, sapkınlıkları kınadığı birçok eser yazmıştır. Onun "Yangi Saodat" adlı öyküsü, "Gül" adlı şiir serisi ve "Milli Ashuleler için Milliy She'rlar Majmuası" derlemesi bu süreçte yazılmıştır. Aydınlanma fikirlerini yaygınlaştırmak için tiyatrodan da yararlanmışır. 1915-1916 yıllarında "Feruzaxonim", "İlm Hidoyati", "Loshman Fojyasi" gibi çok sayıda drama ve komedi yazmış ve bunların bir kısmını oluşturduğu amatör tiyatro topluluğunda sergilemiştir¹⁸.

¹⁶ Naim Karimov, "Hamzani kim o'ldirgan...", s. 56-57.

¹⁷ Fatma Açıık, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, s. 93.

¹⁸ <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).

1916 yılı, birçok eserin ortaya konduğu verimli bir yıl olmuştur. “Milliy Aşuleler için Milliy Şe’rler Mecmuası”nın ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümleri; “Aq Gül”, “Qızıl Gül”, “Puşti Gül”, “Sarıq Gül” ve “Yaşıl Gül” adlı eserleri; “Zaharli Hayat” adlı piyesi bu yıl basılmıştır. Şiirler ve makaleler yazmış; zenginleri, ruhani kişileri, padişahı ve hükümeti eleştiren yazılar kaleme almıştır. Sonunda, Hokand’ı terk etmek zorunda kalmıştır¹⁹. Niyazi’nin şiirleri dönemin toplumsal eleştirisinin yansımalarını ve millî duygularını ifade etmektedir. Şiirlerinde Özbek halkının kendilik bilincini öne çıkarıp millî uyanışı gerçekleştirerek bir kimlik oluşturma arayışı içerisindeydi. Şiirleri toplum nezdinde karşılık bularak millî bilincin oluşmasında katkıda bulunmuştur. Hamza şiirlerinde bağımsızlığın, özgürlüğün, birlik ve beraberliğin ancak mücadeleyle elde edilebileceğini imler. 1917 yılında yazdığı “Uyon Vatan” şiirinde şöyle ifade etmektedir. “Ey İslam ehli! Bugün milletimiz için tüm çabalarımız kutlu olsun!” “Baskı bitti! Yaşasın Hürriyet! Bitsin hapis, kölelik, esaret” diye ifade eder²⁰.

Hamza, Türkistan coğrafyasında da meydana gelen Cedit hareketinin oluşmaya başladığı dönemlerde sanatsal ve yazınsal faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu hareketin şiir, tiyatro ve pedagoji gibi türlerde eserler vermektedir. Hamza, Usul-i Cedit okullarında bir pedagoğ olarak ders anlatmasının yanında öğrenciler için ders kitapları hazırlamıştır. “Yengil Adabiyot”, “O’qish Kitobi” ve “Qiroat Kitobi” eserlerini yazmıştır. Hamza 20. yüzyıl başlarında Türkistan coğrafyasında cereyan eden sosyal ve politik hadiseler, Hamza’nın bilişsel yaratıcılığında önemli çarpanlar meydana getirmektedir. 1905 yılından meydana gelen inkılaplar, Rusya Müslümanlarını bağımsızlık, özgürlük ve aydınlanma arayışlarına yöneltti²¹.

İsmail Gaspıralı’nın “Tercüman”, Fatih Kerimi’nin “Vaqt” Abdullah Avlani’nin “Şöhret”, Münevver Kari’nin “Hurşid” gazetelerinden etkilenir. Hamza’nın ilk şiir ve yazıları bu gazetelerde yayınlanmaktadır. Hamza eserlerine lirik şiirler yazarak başlar. “Nihani” mahlasıyla şiirler yazar ve 1905-1914 yıllarında bu mahlasıyla yazdığı şiirleri toplayıp “Devoni Nihoniy”yi çıkarır. Hamza’nın Devon’da 150’si gazel, diğerleri mesnevi, murabba, muhammes, müseddes ve bir mektup olmak üzere 177 şiiri bulunmaktadır. Bunlardan 165’i Özbekçe, 10 tanesi Farsça-Tacikçe, 2 tanesi Özbekçe ve Rusça olmak üzere Shiru-Shakar türünde şiirler yazmıştır²². Hamza, halkın millî bilincini uyandırmak, bağımsızlık fitilini ateşleyebilmek, toplumsal dinamikleri harekete geçirebilmek adına müzikaller meydana getirir.

“Sadoyi Turkiston” ve “Sadoyi Ferg’ona” gazetelerinde “İydi Qurbon”, “E’tizor” adlı yazılarında, toplumu kötü davranışlardan, hurafelerden ve bağnazlıklardan kurtarmanın tek yolunun aydınlanmadan geçtiğini belirtir ve bunun içinde Usul-i Cedit okullarının desteklenmesini ister. Hamza, 1914 yılında Sado-i Turkiston gazetesinde yazmış olduğu “Bid’atmi Majusiyatmi?” yazısında toplumun içinde bulunduğu geri kalmışlık ve mahrumiyet noktalarını eleştirel düzlemde ele alır ve bu geri kalmışlık ve mahrumiyetten çıkma yollarının kodlarını verir; “Bu durumlar nereden geldi? Elbette bunun sebebi kadın ve erkeklerimizin cehaletten dolayı, iyi ve güzel okulların olmamasıydı. Bunun gibi sonradan icat edilen ve Mecusi inanışları ortadan kaldırmak için

¹⁹ Ali Fuat Güney, *Özbek Yazar Hamza Hekimzade Niyaz’ının Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmetçi Tiyatrosu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 2.

²⁰ <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).

²¹ Fatma Açıık, *Özbek Edebiyatı*, s. 93.

²² <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

yalnızca iki kelimeyi anlamak gerekir: “Oku ve Öğret”²³. Buradan hareketle Hamza, yazısında içinde buldukları bağnaz yapıdan kurtulmanın sihirli iki sözcüğünü dile getirip; Türkistan coğrafyasındaki aydınlanmanın tohumlarını atmak istemektedir.

Hamza Hekimzade Niyazi'nin, Tatar ve Rus edebiyatına hâkim olması, birçok gazete ve dergilerde yazmasıyla birlikte, yazın yönünü her geçen gün güçlendirmiştir. Hamza 1915 yılında “Yangi Saodat” adlı romanını yazmıştır. Bu roman, modern Özbek nesrinin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir²⁴. Bu eserde, çağın gerekliliklerine uygun okullara ve aydınlanmaya dikkat çekilmektedir. Eski geleneksel yapıdaki okulların çağın gereksinimlerine karşılık veremediği ifade edilmektedir. Gençlerin zamanın gereksinimlerine ayak uydurabilmeleri için iyi bir eğitim ve donanımına sahip olmaları gerektiğini vurgulanmaktadır. Kadınların toplumsal yaşam içerisindeki önemine dikkat çekilerek kız çocuklarının da eğitim alması ve toplum içerisinde aktif bir şekilde rol alması desteklenmektedir. “Yangi Saodat” romanı temel olarak Özbek toplumunu cehaletten ve gafletten uyandıran; insanları bilimin öncülüğünde, toplumsal reformları ve eğitim alanındaki yenilikleri savunan bir eser olarak kabul edilmektedir.

Hamza Hekimzade Niyazi, 1915 yıllarında Kokon şehrinde faaliyet gösteren tiyatro topluluğu için oyunlar yazar. Niyazi'nin tiyatro alanında ilk adımlarını “Zehirli Hayat yahut Aşk Kurbanları” eseri ile atmaktadır. Bu eserinde kişisel düzlemde kavuşamayan Meryem Hanım ve Mahmudhan'ın uzun ve sancılı sürecini kavramsal düzeyde toplumsal noktalara çekmiş, yeniliğin ve aydınlanmanın yollarını göstermiştir. Dört perdeden oluşan bu trajedide aydınlığı ve geleceği temsil eden bu karakterlerin toplumun taassuptan, cehaletten ve bilgisizlikten gelen dramını gözler önüne sermektedir. Özbek tiyatrosunun ilk eleştirmenleri arasında gösterilen Mirmulla Shermuhammedov'un övgüsüne layık görülür “Zehirli hayatın karanlık sayfalarını betimlemede kalemini ustaca kullanan tiyatro yazarını tebrik etmeden geçemeyiz”.²⁵

1917 Şubat devriminden sonra Hamza Hekimzade Niyazi, “Kengash” ve Hurriyat dergilerini çıkarmaya başladı. “Kengash” dergisinde zenginlere ve ulema hakkında yazmış olduğu yazılardan dolayı dergi kapatılmıştır. Hamza, 1917 yılında “Kengash” dergisinde “Cuma hangi gün” adlı yazısında; topluma bakış açısını ve toplumun gelmesini istediği noktayı şu sözler ile açıklar: “cuma günlerinde mektep, dükkân ve medreselerimizi durdurup, çeşitli milli toplantılar yaparak dini eksikliklerimizi gidermeye ve kalkınmanın yollarını aramak için görüşmeler yaptık. Bizim insanlarımız olmasa dahi gelecek nesillerimizin ilim, irfan, zanaat ve sanat gibi dünya ve ahiret saadetlerine yetişir”²⁶.

1917 yılında “Hurriyat” dergisinde kaleme almış olduğu “Xutbadan Murod Nima?” yazısında Cuma hutbelerinin önemini ve hutbede kullanılan Arapçanın yerine Türk dilinin kullanılarak insanlar üzerindeki etkinin ve öğreticiliğinin vurgulanması amaçlanmaktadır. Türkistan coğrafyasında hutbelerin Türkçe okutulmadığı, bu durumun halkın dinî bilgilerini zayıflattığını ve hutbenin anlaşılmadığını belirtir. Hamza bu duruma karşı çıkararak hutbenin kendi dillerinde verilmesiyle, dinî bilgilerin daha iyi anlaşılacağına ve dinî bağlamda bu pratiklerin kendi dinlerini özümsemeyi arttıracığına

²³ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-bidatmi-majusiyatmi-1914/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

²⁴ Fatma Açık, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El kitabı*. Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 364.

²⁵ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hâkimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

²⁶ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917> (erişim tarihi: 08.10.2024).

ve farkındalık yaratacağına inanmaktadır. “İnsanların Türk olduklarından dolayı “Ayyuhhannos” ifadesi yerine “Ey Millet” diye hitap edilerek İslam’ın hitap ve vaaz durumlarında kendi dillerini kullanmalarını söyler”²⁷. Bu dönem içerisinde Şura Hükümetini öven yazılar yazmaya başlar. Bundan sonraki süreçte Sovyet ideolojisini destekleyen şiirler ve eserler verir. Ekim Devrimi’nin getirmiş olduğu hava ile beraber, toplum üzerindeki taassup zincirlerinin ortadan kalkacağına inanmakta ve geçmişten gelen sosyal adaletsizlik, eşitlik ve özgürlük düşüncelerinin gelmekte olduğunu belirtir. Bunun en önemli örneğini; “Bukungi Qadrlik Kunlar” yazısında ifade etmektedir. “Özgürlük kavramının bütün Müslümanlar için ne kadar önemli olduğu vurgulanmakta, eşitlik ve toplumsal adaletin halkın tüm kesimlerinde ne derece önemli olduğu söylenmektedir. Çar dönemindeki zalim yöneticilerin kanunsuz ve adaletsiz devirlerinin sona erdiğini, yeni kurulan cumhuriyetin herkese eşitlik ve mutluluk getirmesini dile getirir”²⁸.

Hamza Hekimzade Niyazi’nin edebi kişiliği 1917 Ekim Devrimi temel alınarak iki döneme ayrılır. Devrim öncesi veya sonrası olsun Niyazi, Özbek edebiyatı sahasında büyük çalışmalara imza atmıştır. Devrim sonrası eserlerinde Sovyet idealizmini ortaya çıkaran çalışmaların ön plana çıkarıldığı belirtilse de Hamza’nın aslında toplumun yansımalarını gözler önüne sererek, aydın bir tip yaratma hayali içerisinde olduğu söylenebilir. Bulunduğu dönem içerisinde, halkın maruz kaldığı adaletsizlik, fakirlik, eğitim ve eşitsizliklere karşı toplumun direnç noktası olur. Bu bağlamda Hamza’nın eserlerinde bir ideoloji veya bir hareketin değil Özbek toplumunda vücut bulan refleksleri gözler önüne serilir. Bu durum dönemin Özbekistan SSC Bilimler Akademisinde yer alan Mominov tarafından şöyle ifade edilir. “19. Yüzyılın Sonu ve 20. yüzyılın Başlarında Toplumsal ve Felsefi Düşüncenin Gelişimi Tarihi” adlı çalışmasında Hamza’nın devrimden önceki eserlerini derinlemesine inceliyor ve büyük hizmetleri için tebrik ediyorum²⁹. Eserlerinde yer alan kahramanlar ve konular, toplumda var olan tiplerden meydana gelmektedir. Dramalarında yer alan karakterleri tasvir ederken “sade ve açık, bununla birlikte anlamlı ve yeni kelimelere önem veren, toplumda kullanılan kelimeleri alır ve yeni kelimelerin çoğalması için çaba göstermektedir”³⁰.

Hamza Hekimzade Niyazi, Özbek edebiyatının bütün türleriyle eserler veren büyük bir yazardır. Bu yüzden Hamza’yı “Cedit, Şura ve Toplumsal Gerçekçilik” gibi belli bir dönem içerisinde kategorize edemeyiz. Özbek edebiyat tarihi içerisinde, Konjonktürel bir biçimde dönemin ideolojik söylem savunucusu ve eleştiricisi olarak betimlenemez. Hamza bütün Özbek edebiyatını alacak bir şekilde ele alınmalı ve eserleri düzleminde değerlendirilmelidir. “Yazarlığı konusunda hiçbir şüphe götürmeyen çalışmaları, edebiyat tarihinde kendisine layık bir yer edinmesi için tam bir sebep teşkil etmektedir” (Normatov, 2024). Özbek edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Abdulla Qahhor’un, Hamza’nın Özbek edebiyatına yapmış olduğu katkıyı şu şekilde ifade etmektedir: “Yeni milli edebiyatımızın, özellikle sanat dilinin gelişmesine yaptığı hizmetleri takdir ederek, Hamza’nın imajının yılbaşı ağacı gibi her türlü parıltıyla süslendiğini” cesur bir şekilde ifade etti³¹.

²⁷ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917> (erişim tarihi: 08.10.2024).

²⁸ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-bukungi-qadrlik-kunlar-1917/> (erişim tarihi: 08. 10. 2024)

²⁹ Yusuf Sultanov, *Hamza*, Özbekistan CCR “Fan” Nashriyoti, Taşkent 1973, s. 44.

³⁰ Sultanov, Hamza, s. 45.

³¹ <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-2032750633/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

Hamza, Cedit hareketinin olduğu yıllarda da eserler verip; Ekim Devriminden sonra Sovyet doktrini yönünde de ciddi açıklamaları olmuştur. Fikir insanları, düşün hayatları boyunca kendi karanlık dehlizlerinden geçerek var olma arayışı içerisindeyler. İnsanlara karmaşık olarak gözüken bu dönüş, özü itibari ile bir bakıma kendine dönüş izleklerinin tetikleyici unsurudur. Bütüncül bağlamda baktığımız zaman yazar, belirli ideolojik kalıpların ötesinde aydınlanma bilincini taşıyan ve içinde doğup büyüdüğü toplumu yenilikçi yaklaşımlarla geleceğe taşımak isteyen bir aydındır.

Sonuç

Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamı ve entelektüel mirası, Türkistan'ın modernleşme ve aydınlanma sürecinde önemli bir dönemi yansıtır. Ceditçi düşüncenin eğitim odaklı reformlarından ilham alan Niyazi, toplumsal yapının iyileştirilmesine yönelik daha geniş bir bakış açısına yönelmiş; böylece halkın eğitimi, kültürel gelişimi ve toplumsal bilinçlenmesi için kapsamlı projeler geliştirmiştir. Niyazi'nin bu çabaları, Türkistan'da modern toplum yapısının temellerini atmaya yönelik önemli katkılar sunmuştur.

Eğitim reformlarını bir adım öteye taşıyan Niyazi, Hokand ve Fergana gibi merkezlerde okuma-yazma kursları açarak, farklı kesimlerden insanlara ulaşmaya çalışmış; ayrıca tiyatro toplulukları kurarak sanatı toplumun her kesimine ulaştırmayı hedeflemiştir. Onun eğitimden sanata uzanan çok yönlü çalışmaları, yalnızca öğretmen kimliğiyle sınırlı kalmayıp, geniş kitleleri kültürel olarak aydınlatma amacına hizmet etmiştir. Halkı bilinçlendirme çabaları, Niyazi'nin toplumsal sorumluluk üstlenen bir aydın olarak öne çıkmasına vesile olmuştur. Bu çabaların neticesinde, Niyazi'nin bireysel serüveni, modern Türkistan toplumunun kültürel ve sosyal dönüşümüne ışık tutan bir örnek haline gelmiştir. Eğitimde başlattığı reformlar ve halkın kültürel birikimini artırmaya yönelik girişimleri, onu toplumla güçlü bir bağ kuran ve halkın taleplerine duyarlılıkla yaklaşan bir reformcu olarak farklı bir konuma taşımıştır. Dönemin değişen sosyo-politik dinamikleri içinde, Niyazi'nin idealleri, onun geniş kitlelere ulaşma ve toplumsal yapıyı geliştirme amacıyla şekillenen kapsayıcı bir düşünce yapısına işaret eder. Toplumsal gelişim, eğitimde yenilikçilik ve kültürel bilinçlenme gibi temel hedefleri, onu Türkistan'ın modernleşme tarihinde öncü bir figür haline getirmiştir.

Sonuç olarak, Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamı ve fikirleri, yalnızca bireysel bir entelektüel yolculuk değil, aynı zamanda Türkistan'ın toplumsal ve kültürel aydınlanmasına dair derin bir perspektif sunmaktadır. Niyazi'nin eğitime dayalı reformcu çabaları, Ceditçi düşüncenin ötesine geçerek topluma daha kapsamlı bir aydınlanma projesi sunmuş; modern eğitim, kültürel gelişim ve toplumsal ilerleme alanlarında kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu çok boyutlu mirası, Türkistan'ın modern tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Açık, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007.
- Açık, Fatma, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El kitabı*. Kesit Yayınları, İstanbul 2018.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- Güney, Ali Fuat, *Özbek Yazar Hamza Hekimzade Niyaz'ının Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmetçi Tiyatrosu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

- İvanov, Sergey Nikolayevich, *Hamza Hakim-Zade Niyazi*, Red. V. S. Kiselev, İzd. Sovetskiy Pisatel, Leningrad 1970.
- Karimov, Naim, “Hamzani kim o’ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori”, *Yoshlik Jurnalı*, S. 10, Taşkent 1991, s. 50-59.
- Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, California 1998.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- Mirzayev, Sadulla, *XX Asr O’zbek Adabiyoti*, Yangi asr avlodi, Taşkent 2005.
- Muminov, İbrahim Muminovich, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı v Uzbekistane*, İzd. Uzbekistan, Taşkent 1976.
- Sultanov, Yusuf, *Hamza*, Özbekistan CCR “Fan” Nashriyoti, Taşkent 1973.
- “Hamza Hakimzoda Niyoziy”, *Shark Yulduzi Jurnalı*, No. 3, Taşkent 1963, s. 150-152.
- <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-2032750633/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-bidatmi-majusiyatmi-1914/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917/> (erişim tarihi: 08.10.2024).
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-bukungi-qadrlik-kunlar-1917/> (erişim tarihi: 08. 10. 2024)
- <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).
- <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 28.05.2024

Makale Kabul | Accepted: 30.10.2024

Atıf | Cite as: Reyhan Yakışan, "Azerbaycan Cedidizminde Kadın Hakları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 102-116.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1491245>

AZERBAYCAN CEDİDİZMİNDE KADIN HAKLARI*

Reyhan YAKIŞAN**

Öz

19. yüzyıl Azerbaycan Cedidizmi'nin kadın olgusu, Avrupa'daki Aydınlanma Çağı'nın etkisi altında şekillenmiş ve milliyetçilik gibi yeni akımlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Cedidci aydınlar, ülkelerinin geri kalmışlığını inceleyerek geleneksel eğitim sistemini eleştirmiş ve çağın ihtiyaçlarına uygun modern eğitim kurumlarının kurulmasını savunmuşlardır. Bu hareket, siyasi alanda da etkisini göstermiş ve Azerbaycan'da milli kimlik bilincinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Cedidci aksiyonerler, kadınların sosyal eşitsizliğine dikkat çekmiş ve kadın haklarının iyileştirilmesi için mücadele etmişlerdir. Bu çabalar sonucunda Azerbaycanlı kadınlar, Batı'daki kadınlardan daha önce sosyal haklara kavuşmuş ve modern Azerbaycan'da siyasetten bilime kadar birçok alanda önemli roller üstlenmişlerdir. Kadınların eğitim ve toplumsal hayatta daha aktif rol almaları, Azerbaycan toplumunun genel modernleşme sürecine önemli bir ivme kazandırmıştır. Cedidci hareketin bu öncü kadınları, Azerbaycan'ın kültürel ve entelektüel hayatında derin izler bırakmıştır. Cedidci aydınlar, kadınların toplumsal hayatta daha fazla yer alması gerektiğini savunarak, kadınların eğitim, iş ve siyasi hayata katılımını desteklemişlerdir. Bu durum, Azerbaycan'da kadınların özgürleşme sürecini hızlandırmış ve toplumun genel refah düzeyini yükseltmiştir. Bu çalışmanın amacı, 19. yüzyıl Cedidci hareketinin Azerbaycan'da kadınların toplumsal statüsünü ve haklarını nasıl dönüştürdüğünü, bu dönüşümün modern Azerbaycan toplumunun şekillenmesindeki etkilerini incelemektir. Ayrıca, Cedidci hareketin kadın eğitime ve özgürleşmesine yönelik çabalarının, Azerbaycan'da milli kimlik ve modernleşme sürecine nasıl katkıda bulunduğu analiz edilecektir. Çalışmamıza, Azerbaycan Cedidcilik hareketi ile ilgili bibliyografyaları incelemekle başladık. Konunun bütününe kapsayan bir kaynak eserin olmaması nedeniyle, ilgili alanda yazılmış ve konumuzla doğrudan veya dolaylı şekilde ilgili olan çeşitli kaynakları kullanarak bir bütünlük oluşturmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Modernleşme, Cedidizm, Kadın Hakları, Millileşme.

WOMEN'S RIGHTS IN AZERBAIJAN JADIDISM

Abstract

In 19th century Azerbaijani Jadidism, the phenomenon of women was shaped under the influence of the Age of Enlightenment in Europe and emerged along with new movements such

* Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet Alpargu danışmanlığında hazırlanan, "19. Yüzyılda Azerbaycan Cedidizminde Kadın Olgusu" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim, yakisan.reyhan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2747-4359.

as nationalism. The Jadidist intellectuals criticized the traditional education system by examining the backwardness of their country and advocated the establishment of modern educational institutions suitable for the needs of the age. This movement also had an impact on the political sphere and contributed to the formation of a national identity in Azerbaijan. Jadidist activists drew attention to the social inequality of women and fought for the improvement of women's rights. As a result of these efforts, Azerbaijani women gained social rights earlier than women in the West and assumed important roles in many fields from politics to science in modern Azerbaijan. The more active role of women in education and social life gave a significant impetus to the overall modernization process of Azerbaijani society. These pioneering women of the Jadidist movement left a deep mark on the cultural and intellectual life of Azerbaijan. The Jadidist intellectuals supported women's participation in education, business and political life, arguing that women should be more involved in social life. This accelerated the process of women's emancipation in Azerbaijan and increased the general welfare of the society. The aim of this study is to examine how the 19th-century Jadidist movement transformed the social status and rights of women in Azerbaijan, and the impact of this transformation on the shaping of modern Azerbaijani society. It will also analyse how the Jadidist movement's efforts to educate and emancipate women contributed to the process of national identity and modernisation in Azerbaijan. We began our study by examining the bibliographies related to the Azerbaijani Jadidism movement. In the absence of a single source work covering the whole subject, we tried to create a unity by using various sources written in the relevant field and directly or indirectly related to our subject. In this process, Ismail Mehmetov's "Political and Ethnic Structure in the Turkish Caucasus: The History of Azerbaijan from Ancient Times to the Present" by İsmail Mehmetov (Istanbul, 2009), Mahmut İsmailov's seven-volume encyclopaedia "History of Azerbaijan" (Baku, 2007) and Hüseyin Baykara's "Azerbaijan'da Yenileşme Hareketleri" (Ankara, 1966) and "Azerbaijan Independence Struggle History" (Istanbul, 1975) have been our sources of reference throughout our study.

Key Words: Azerbaijan, Modernization, Jadidism, Women's Rights, Nationalization.

Giriş

Coğrafi keşiflerin ve sanayi devriminin etkisiyle Avrupa'da ortaya çıkan özgür düşünce ortamı, XVIII. yüzyılda Aydınlanma Çağı'nın doğuşuna öncülük etmiştir. Skolastik düşünce yapısına muhalefet eden bu çağda, akli merkeze alan bir düşünce sistemini benimsenerek bilim, felsefe, sosyal ve siyasi alanlarda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir¹. Bu dönüşümler, Liberalizm, Nasyonalizm ve Sosyalizm gibi akımların doğuşuna yol açarak, XIX. yüzyılın genel karakterinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, diğer toplumlar için de birer ilham kaynağı olmuş ve yeni düzenlerin oluşturulmasında örnek teşkil etmiştir². Nitekim bu dönemde, Nasyonalizm Avrupa'da Fransız İhtilali ile birlikte siyasi yapıyı dönüştürürken, Rusya'da ise Türklerin arasında Cedit hareketiyle topluma sirayet etmiştir³.

Başlangıçta kültürel ve pedagojik reformlarla başlayan ve zamanla siyasi bir boyut kazanan Ceditizm, Türk dünyasında modernleşme ve reformist akımların öncüsü olarak kabul edilmiştir. Rus ve Batı liberalizmi ile Osmanlı Tanzimatçı düşüncelerinden etkilenen bu akım, geleneksel toplumsal yapıları sorgulayarak Batılı düşüncenin etkisi altında toplumsal ve kültürel değişimi teşvik etmiştir. Azerbaycan'da, Ceditizm,

¹ Hamit Emrah Beriş, "Rönesans ve Reform", *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ed. Hamit Emrah Beriş, Fatih Duman, Orion Kitabevi, Ankara, 2016, s. 273-276.

² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 111.

³ Savaş Açikkaya, "Çarlık Rusya'sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, 2010, s. 411-414.

modernleşme sürecinin önemli bir parçası olarak kabul edilirken, ülkenin edebi ve entelektüel hayatında da belirgin bir rol oynamıştır. Ancak, Cedidizm hareketinin kadın olgusuna etkisi üzerine yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır. Kadınların sosyal eşitsizlik ve eğitim sorunu, Cedidizm'in temel meselelerinden biri olduğu için, bu çalışmada özellikle Cedidcilerin kadın sorununa yaklaşımları ve çözüm yöntemleri incelenecektir.

Bu makale, 19. yüzyıl Azerbaycan Cedidciliği'nin kadın olgusu üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Cedidcilerin, modernleşme ve toplumsal değişim bağlamında kadınların rolüne ve haklarına nasıl yaklaştıkları, Azerbaycan toplumunda kadınların eğitimi, sosyal statüsü ve siyasi katılımı üzerindeki etkileri, bu çalışmanın odak noktalarını oluşturacaktır.

Bu bağlamda, makalede öncelikle 19. yüzyıl Avrupa düşünce akımlarının Azerbaycan toplumu üzerindeki etkileri ve Cedidciliğin ortaya çıkış süreci ele alınacak, ardından Cedidcilerin kadın haklarına ve eğitimine yaklaşımları detaylı bir şekilde incelenecektir. Son olarak, Azerbaycan'da Cedidci hareketin siyasi ve toplumsal sonuçlarıyla birlikte, kadınların Cedidci harekete katılımı ve kadın hakları mücadelesindeki rolü değerlendirilecektir.

Bu çalışma, Azerbaycan Cedidciliği'nin kadın olgusundaki önemli etkilerini anlamak ve bu dönemin kadınlarının toplumsal ilerlemesi üzerindeki katkılarını değerlendirmek için bir temel sağlayacaktır. Ayrıca, bu çalışma, Azerbaycan tarihindeki önemli bir dönüm noktası olan Cedidci hareketin kadın hakları ve eşitlik mücadelesindeki yerini vurgulayarak, bu alanda ilerlemeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamızın temel yöntemi, bibliyografik kaynak taraması, eser incelemesi, fişleme ve verilerin değerlendirilmesi aşamalarını içermektedir. Her bir aşama titizlikle yürütülerek araştırmamızın sağlam bir temele oturmasını sağlamıştır. İlk olarak, ilgili literatür kapsamlı bir şekilde taranmış ve konuyla ilgili temel eserler belirlenmiştir. Bu eserler, çalışmamızın kuramsal çerçevesini oluşturmak ve mevcut bilgi birikimini analiz etmek amacıyla ayrıntılı olarak incelenmiştir. Daha sonra, elde edilen veriler sistematik bir şekilde analiz edilerek sonuçlar yazıya dökülmüştür. Sonuçlar, akademik kurallar dâhilinde açık, anlaşılır ve tutarlı bir biçimde sunulmuştur. Böylece, araştırmamızın tüm aşamaları detaylı bir şekilde belgelenmiş ve literatüre katkı sağlayacak nitelikte bir çalışma ortaya konmuştur.

Geleneksel Azerbaycan Toplumunda Kadının Rolü ve Konumu

Azerbaycan toplumunda kadının statüsünün anlaşılması, toplumun dini, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısını kronolojik olarak incelemeyi gerektirir. Bu bağlamda, genelde Türk, özelde Azerbaycan tarihine bakıldığında kadın olgusuna ilişkin bulgular, sadece Azerbaycan'ın tarihinde değil, aynı zamanda insanlık tarihinde de önemlidir. Çünkü bir toplumun uygarlık seviyesi, kadınların konumuna dayalı olarak da belirlenebilir. Bu nedenle, farklı toplumlardaki kadınların durumunu ve sosyal statülerini karşılaştırma fırsatı bulabiliriz.

Destanlar, mitoslar ve masallar, bir toplumun kültür ve hayat algısını yansıtan önemli edebi verilerdir. Türkler, destan ve mitler açısından zengin bir edebiyata sahiptir. Bu edebi metinler ve arkeolojik bulgular, eski Türklerin sosyal, iktisadi, askeri, dini ve sanat anlayışları hakkında geniş bilgi sunmaktadır⁴. Eski Türk kavimlerinden günümüze kadar Türklere vatan olmuş Azerbaycan, Türk kültür mirasının önemli varislerindedir.

⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, *Türk Destan Kahramanları*, And Yayınları, İstanbul 1977, s. 5.

Bu veriler ışığında, İslam öncesi Türk kadınlarının sosyal pozisyonunu değerlendirmeye çalışacağız.

Göçebe yaşam tarzına sahip eski Türklerde yazılı kanunlar bulunmamakla birlikte sosyal hayatı düzenleyen ve asırlardır uygulanan töreler bulunmaktaydı⁵. Türk töresine göre, kadınlar erkeklerle eşit haklara sahip olup, sosyal hayatın tüm alanlarında erkeklerle birlikte bulunurdu. Devlet idaresinde Hakanla eşit haklara sahip olan Hatun, siyasi kararlarda, yabancı elçilerin kabullerinde ve harp meclislerinde Hakanın solunda oturur ve fikir beyan ederdi. Büyük Hun İmparatorluğu'nun Çin ile yaptığı ilk barış antlaşmasını Mete'nin eşinin imzalaması, Hatunun yetkilerinin üstünlüğünü gösteren bir örnektir⁶. Kadınların önemli siyasi ve askeri vazifelerde yer aldığına dair en dikkat çeken örnek, Sakaların (İskit) en büyük kolunu oluşturan Massagetler'i yönetmiş olan Tomris Hatunun Turan taktiği kullanarak önemli zaferler elde etmesi gösterilebilir⁷.

Bilge Kağan kitabesinde, Türk kadınının sosyal ve siyasi statüsünün belirginliği "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-Teriş Kağan ile anam İl-Bilge Hatun'u yükseltti" ifadesiyle açıkça ortaya konmuş⁸ ve Hakanın emirnameleri "Hakan ve Hatun buyuruyor ki..." şeklinde başlar, aksi takdirde fermanın hükmü geçerli olmazdı⁹.

Türk toplumu ataerkil bir yapıya sahip olmasına rağmen, annenin yeri kutsal kabul edilirdi ve *Dede Korkut* kitabında "Ana hakkı Tanrı hakkı" ifadesiyle vurgulanmıştır¹⁰. Erkekler daima eşlerine saygı gösterirdi ve aile içinde evin yönetimi ile çocukların yetiştirilmesi kadın ve erkeğin ortak sorumluluğundaydı. Kadınlar genellikle evin sahibi olarak görülür ve "ev kadını", "evci" gibi ifadelerle anılırdı. Göktürklerde kadına "eş" denilmesi, kadının erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edildiğini yansıtan bir başka örnektir¹¹. Tek eşliliğin esas alındığı aile yapısında boşanmaların nadiren görüldüğü,¹² mal paylaşımında ise kadın-erkek eşitliği gözlemlenmiştir.¹³

Kadınlarda aranan meziyetler yine Dede Korkut hikâyelerinde annelik duygusu, kahramanlık, sadakat ve misafirperverlik olarak öne çıkmıştır. Tüm bu üstün statü, Uluğ Yasa'da yer alan yaptırımlarla korunmuştur¹⁴. Ziya Gökalp, bu durumu "Eski kavimler arasında hiçbir kavim Türkler kadar kadın cinsiyetine hak vermemişler ve saygı göstermemişler" diyerek açıklamıştır¹⁵.

İslamiyet'in Kabulünden Sonra Azerbaycan'da Kadının Konumu

Azerbaycan, Hz. Ömer zamanında fethedilerek Müslümanlıkla tanışmış¹⁶ ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkimiyeti döneminde İslamiyet, bölge halkının yaşamına derinlemesine nüfuz etmiştir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, dinin tek

⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy" Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, 2009, s. 5.

⁶ Bahaddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 62.

⁷ İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 54.

⁸ Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum'a*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 182.

⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s.147.

¹⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,2018, s. 107.

¹¹ Ögel, s. 251.

¹² Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1987, s. 74

¹³ Çandarlıoğlu, s.69.

¹⁴ Çandarlıoğlu, s.64.

¹⁵ Gökalp, s. 148.

¹⁶ Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan- Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 31.

Tanrı inancı, insan hakları ve ahlak yasaları gibi unsurlarının Türk töreleriyle uyumlu olması nedeniyle büyük bir değişiklik yaşamamışlardır. İslam hukuku, özellikle kadın haklarını güvence altına alarak eşitlik ve insan hakları kavramlarını ideal bir şekilde karşılamıştır. Buna mukabil Nizamülmülk, *Siyasetnâme* adlı eserinde, Türkistan hakanlarının devlet işlerini hatunlarla müzakere ettiklerini ve onların görüşlerine önem verdiklerini belirtmiştir. Ziya Gökalp, İslamiyet'e girdikten sonra hükümdarlık yapan kadınların "Türkan" (Terken) unvanını aldığını yazmaktadır¹⁷. Bu bağlamda, Abbasi Halifesi el-Muktedi'yi siyasi dehasıyla etkileyen Melik Şah'ın eşi Terken Hatun, en meşhur Türk melikelerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır¹⁸. Türk İslam devletlerinde üstün konumlara sahip olmuş Türkanların geniş otoritelerinden bahseden pek çok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin birçoğu, seyyah ve elçilerin Türk beldelerinde geçirdikleri süre boyunca edindikleri bilgilere dayanmaktadır. XIV. yüzyılda Türklerin egemen olduğu bölgeleri seyahat eden İbn Battuta'nın eseri, bu dönemi değerlendirme ve genelleme yapma açısından büyük önem taşır. İbn Battuta, Türk kadınları hakkında verdiği bilgilerle dönemi aydınlatırken, seyahat ettiği ülkelerde kadınların erkeklerden daha fazla saygı gördüğünü hayretle belirtmektedir¹⁹.

Türk İslam devletlerinde yaşamış kadınların, konumlarına bakılmaksızın toplumda son derece saygın bir yer işgal ettiklerini, yazılan eserlerin yanı sıra kadınlar adına yapılan anıt ve türbelerden de anlamaktayız. Örneğin, XII. yüzyılda Azerbaycan Atabeyler döneminde Nahçıvan'da yapılan Mümine Hatun Türbesi ve XVII. yüzyılda Şah Cihan'ın eşi için inşa ettirdiği Taç Mahal gibi eserler, kadınların hayatta iken ve öldükten sonra dahi saygınlığını göstermesi bakımından önemlidir²⁰.

Modernleşme Döneminde Azerbaycan'da Kadın

Modern Çağ veya modernleşme kavramı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa'da ortaya çıkmış ve devamında kaçınılmaz bir şekilde neredeyse tüm dünyayı etkisi altına almış bir olgudur.²¹ Geleneksel karşıtı olarak da tanımlayabileceğimiz modernizm, toplumların ve devletlerin tüm dinamiklerini kökten değişime uğratan, günümüzde dahi etkinliğini sürdüren bir akımdır. Modernleşme akımının başlangıcından itibaren temel meselelerinden biri ise kadının toplumdaki statüsü olmuştur. Batı akımlarının etki alanına giren diğer toplumlarda da kadın meselesi, birincil sorun olma özelliğini sürdürmüş ve yenileşme hareketlerini kendine has üslupta hayata geçirmeye çalışan Azerbaycan'da bu durum oldukça belirgin görülmüştür²².

İslam öncesi ve İslam'dan sonra Azerbaycan kadınlarının genel durumunu ve kadınların sosyal yaşamda ne ölçüde aktif yer aldıklarını müşahade etmemize olanak sağlayan belgeler, XIX. yüzyılda dahi Azerbaycanlı kadınların statü sahibi olduğunu ispatlamaktadır. Karabağ Hanlığı'nın yönetimine geçen Hurşit Banu Natevan, kadınların

¹⁷ Sevinç, s. 35.

¹⁸ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 177.

¹⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 472-473.

²⁰ Hanım Halilova, *Tarihten Bu Güne Türk Kadını*, İlke Emek Yayınları, Ankara 2004, s. 17.

²¹ Arda Umut Saygın, "Anthony Giddens'in Sosyolojisinde Modernliğin Boyutları", *Abant Kültür Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, 2016, s. 70.

²² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 156-159.

sosyal alanda hâlâ etkili olduğunu gösteren bir örnektir²³. Dönemin gazeteleri, dergileri ve diğer eserler, Azerbaycan kadınlarının genelini kendi adına söz sahibi olamadığını ve sosyal hayatın en önemli problemlerinden biri haline geldiklerini ortaya koymaktadır. Kadın problemlerini gündeme taşıyan yazılarda en fazla üzerinde durulan konular, kadınların eğitimden mahrum edilmesi ve toplumdan soyutlanarak evlere hapsedilmesidir. Azerbaycan milli matbuatının kurucusu Hasan Melik Zerdabi, sahibi ve başyazarı olduğu *Ekinci* gazetesinde, kadınların sosyal dışlanmışlığına itiraz mahiyetinde yazdığı yazılarıyla dönemin kadın profilini gözler önüne sermektedir²⁴. Azerbaycan matbuatında önemli bir yere sahip olan mizah dergisi *Molla Nasreddin*, kadınların ikinci plana itilmişliğini kara mizahla eleştirmiştir²⁵. Bu yayınlarda, babalarının zoruyla evlendirilen kız çocuklarının evlendirilme yaşının sekiz-dokuz olduğu ve kadınların hiçbir insani değere sahip olmadığı vurgulanmıştır. Toplumun cehaletinin ve geri kalmışlığının temelinde, kadınların maruz kaldığı haksızlıkların yattığı da belirtilmiştir.

İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlerde Azerbaycan ve diğer Türk toplumlarında kadının pozisyonu, belirli bir bütünlük içinde ve çeşitli bilgilerle desteklenmiştir. Ancak modern dönemde, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, kadınların ikincil plana itilmesi ve kadın özgürlüğü sorununun öne çıktığı görülmektedir. Kadınlar, tarih boyunca devlet yönetiminden aile yönetimine kadar sosyal hayatın her alanında söz sahibi olmuşlardır. Ancak zamanla, nasıl kimliksiz birer meta haline geldikleri sorusu önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Türk-İslam toplumlarında kadının pozisyonunu kronolojik olarak incelediğimizde, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda belirgin bir değişim gözlemlenmektedir.

Azerbaycan Ceditizminde Kadın Meselesi

Rus işgaline ve cehalete karşı başlatılan Ceditizm hareketi, Batı'daki modernleşme, uluslaşma ve insan hakları gibi kavramların Rusya Müslümanlarına yansımalarıdır. Ceditizm hareketinin öncülerinden İsmail Gaspıralı, kadınların özgürlüğünü milli kurtuluşla eş değer görmüş ve “tek kanatlı kuş uçamaz” diyerek, kadın-erkek eşitliğini vurgulamıştır²⁶. Kadınların ikinci sınıf insan muamelesi görmesini eleştiren Hasan Melik Zerdabi kurtuluşun, kadın haklarının iadesiyle mümkün olacağını savunmuş ve her türlü esaretin temelinde eşitsizliğin ve cehaletin olduğunu belirtmiştir²⁷. Muhammed Hadi Şirvani, kadın haklarına dair “Ana ve bacılarımız hür değilse, insan haklarından mahrumsa, o zaman biz felç olmuş bir halkız” sözleriyle duruma dikkat çekmiştir²⁸. Ahmet Ağaoğlu ise *İslam'a Göre ve İslam'da Kadın* adlı eserinde, kadın meselesinin tüm Müslüman âleminin kurtuluşu için hayati önem taşıdığını vurgulamıştır²⁹.

Ceditci aydınlar, kadınların toplumdan soyutlanması ve eğitimsizliğin yol açtığı cehaletin, Azerbaycan'ın ve İslam dünyasının geri kalmışlığının temel nedeni olduğuna

²³ Yavuz Akpınar, “Hurşit Banu Natevan (1830-1897)” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Ankara, 1998, s. 396, 397.

²⁴ Okan Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 107-110.

²⁵ Sedat Adıgüzel, “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 41, 2007, s.13.

²⁶ Şengül Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketleri”, *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları*, Bursa 2014, s.74.

²⁷ Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi*, s. 107-110.

²⁸ Nesiman Yağublu, “Muhammed Hadi Şirvani (1879-1920)”, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s. 202.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, *İslamiyette Kadın*, Çev. Hasan Ali Ediz, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 18-19.

inanmışlardır. Bu nedenle, eğitim ve kadın haklarının geliştirilmesi için çaba harcamışlardır. Kadınların durumunu iyileştirmek için eğitim kurumları açmak, hayır kurumlarına destek olmak, edebiyat ve basın aracılığıyla farkındalık oluşturmak gibi çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır³⁰. Bu çabalar, çağdaşlaşmanın ve sömürgecilikten kurtulmanın tek yolu olarak görülmüştür. Hasan Melik Zerdabi, *Ekinci*'de yayımladığı bir yazısında, “Bizimle savaşan milletler ilim öğreniyorlar. Bizim de onlar gibi ilim öğrenmemiz lazım, yoksa yenilip yok olacağız” diyerek bu gerekliliği vurgulamıştır³¹. Hacı Zeynelabidin Tagiyev ise, “Kadınlarımız cahil, bu yüzden toplumumuz da cahil. Anaları eğitilmiş olan toplumlar çok iş başarabilir. Müslüman kızlarımızın eğitimi için bir kız okulu açmak istiyorum”³² diyerek kadın eğitiminin önemini belirtmiştir.

Cedidcilerin Kadın Azatlığına Yönelik Faaliyetleri

Zerdabi'nin kararlılığı ve Tagiyev'in destekleriyle, 1901'de açılan Bakü Aleksandroski Kız Mektebi, Rusya Müslümanlarının ve İslam dünyasının ilk kız okulu unvanını kazanmıştır³³. Tagiyev, kadın eğitiminin toplumsal gelişim açısından kritik önemine dikkat çekerek, eğitim gören kadınların bilinçli anneler olarak toplumun ilerlemesine önemli katkılar sağlayacağını vurgulamıştır³⁴. Azerbaycan Kadın Hareketi'nin öncülerinden ve Zerdabi'nin eşi olan Hanife Hanım Melikova, Aleksandroski Kız Mektebi'nin müdürü olarak atanmıştır³⁵. Bu mektep, Rusya İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde kız okullarının açılmasına liderlik etmiştir. İlk mektebin kurulmasından sonra, yeni okulların hızla açılmasıyla birlikte, 1915 yılına gelindiğinde sadece Bakü'de beş kız mektebi faaliyete geçmiştir³⁶. Mektep mezunları, Azerbaycan'ın aydın kadınlar zümresinin temelini oluşturmuş ve çeşitli alanlarda başarılar elde etmişlerdir. Bu okullar, Türk kadınlarının eğitimde önemli mesafeler kat etmelerine ve okuryazarlık konusunda Rus kadınlarını geride bırakmalarına olanak sağlamıştır³⁷.

Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti ve Mukaddes Nina Cemiyeti gibi milli burjuvazi ve Cedidci aydınlar tarafından kurulan hayır cemiyetleri, Bakü Müslüman kadınlarının eğitim ve kültür düzeyini artırmayı amaçlamıştır. Bu cemiyetler, fakir öğrencilerin eğitimine destek sağlamak, üniversite öğrencilerine burs vermek, yetişkinler için akşam kursları düzenlemek gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra Bakü çevresinde kütüphane, okuma salonları ve okullar açma gibi sosyal hizmetler de sunmuştur³⁸. Ayrıca, dini fanatizme karşı mücadele etmeyi amaçlayan Hidayet Cemiyeti, sokaklarda kadınları rahatsız edenleri cezalandırmak gibi önemli bir rol üstlenmiştir³⁹.

³⁰ Farideh Heyat, *Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*, Routledge, London, 2002. s. 67,68.

³¹ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 516.

³² Mehmetov, s. 508.

³³ Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, s. 58-61.

³⁴ Şureddin Memmedli, Gülnara Gocaeva Memmedova, “Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci: Şefika Şeyhzade Efendizade”, *Bizim Ahıska*, 2012, s.14.

³⁵ Okan Yeşilot, “Hanife Hanım Melikova”, *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul 2023, s. 338.

³⁶ Eşir Beşiroğlu, *Hamının Sevimsisi*, Teknur Neşriyat, Bakü 2012, s. 49.

³⁷ Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı”, s.74.

³⁸ Mehmet Ali Babaşlı, “XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da Milli Uyanış ve Maarifçilik Harekâtı”, *Kafkas Üniversitesi Filoloji Fakültesi*, S. 12, Bakü 2003, s. 237.

³⁹ Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi*, s. 86.

Cedidcilerin Azerbaycan'da kadının özgürleşmesinde önemli rol oynayan çalışmalarından bir diğeri ise basın faaliyetleri olmuştur. Bu kapsamda, Hasan Melik Zerdabi'nin girişimiyle 1875'te yayınlanan *Ekinci*, hürriyet, demokrasi ve kadın haklarından bahseden ilk Türkçe gazete olmuştur. *Molla Nasreddin* dergisi, toplumun kadına bakışını ve kadınların sosyal hayattan soyutlanmasını kara mizahla eleştirmiştir. *Ekinci*, *Molla Nasreddin*, *Ziya*, *Keşkül*, *Kaspi* gibi gazeteler Cedidci aydınların kadın hakları konusunda farkındalık yaratmasına hizmet etmiştir. 1905'te Rusların meşrutiyeti ilan etmesiyle kadınların basın faaliyetleri artış göstermiş, Nabat Nerimanova, Hatice Hanım Alibeyli ve Şefika Efendizade gibi ilk kadın gazeteciler makale ve hikâyelerini *Debistan*, *Mektep*, *Açık Söz* gibi gazetelerde yayınlamıştır⁴⁰. 1911-1912 yıllarında Bakü'de yayınlanan *Işık* gazetesi, kadın hakları, çocuk terbiyesi, edebiyat ve ev idaresi gibi konulara odaklanmıştır⁴¹.

Modern Azerbaycan Edebiyatında Kadın Sorunu

Modernleşmenin belirginleştiği Azerbaycan edebiyatında demokrasi, hürriyet ve kadın hakları en fazla işlenen konular olmuştur. Batı edebiyat tarzını Şark edebiyatıyla sentezleyen yazarlar, eserlerinde kadınların durumu, cehalet ve toplumun geri kalmışlığı gibi konuları eleştirmişlerdir. Örneğin, Kasım Bey Zakir, *Derviş ile Kız*, *Hayâsız Derviş*, *Zevc-i Ahır* gibi eserlerinde kadın karakterleri cehalete, gerici ve yalancı dervişlere karşı mücadele eden, erkek egemenliğine karşı çıkan, eşitlikçi ve güçlü bireyler olarak tasvir etmiştir⁴². Abbaskulu Bakıhanov ise *Kitab-ı Askeriye* adlı eserinde, karşılıklı sevgiyi esas alan ve çağdaş kadın-erkek görüntüsünde karakterler aracılığıyla toplumsal aksaklıkları ele almıştır⁴³. İsmail Kutkaşanlı'nın *Reşit Bey ve Saadet Hanım* adlı eseri de kadın hukuku açısından önemli bir yapıt olarak öne çıkmaktadır⁴⁴. Kadın haklarını en sivri şekilde dillendiren isimlerden biri Mirza Fetali Ahundov olmuştur. Ahundov, eserlerinde birden fazla kadınla evliliğin zararlarını, cehaleti ve kadın-erkek eşitliğini vurgulamış, hukukun önünde herkesin eşit olması gerektiğini savunmuştur. Piyeslerinde kadınlara aktif roller vererek onların samimi, aklıselim sahibi ve cesur taraflarını ön plana çıkarmıştır⁴⁵.

Kadın haklarının söylevden eyleme dönüşümünü sağlayan isim hiç şüphesiz Hasan Melik Zerdabi olmuştur. "Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası" olarak anılan Zerdabi, *Ekinci* gazetesi aracılığıyla kadınlara yönelik hukuksuzluklarla mücadele etmiş ve farkındalık oluşturmuştur⁴⁶. Benzer şekilde, Celil Memetkuluzade'nin kurucusu olduğu *Molla Nasreddin* dergisi, kadın özgürlüğü, çok eşlilik ve çarşaf gibi konularda yazılar yazmış ve din adamlarını eleştirmiştir. Bu dergi, mizah yoluyla Kafkasya, İran ve Türkiye'deki siyasi ve sosyal hayatı irdelemiş, cehalet ve bağınazlığı eleştirmiştir.

⁴⁰ *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*, C. 5, Bakü 2008, s. 189, 190.

⁴¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 191.

⁴² Şehla Kamberova, *Ölmez Eserleri İle Ölümsüzlük Zirvesini Feth Eden Söz Sarrafı Kasım Bey Zakir*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü 2014, s. 8.

⁴³ Pervane Bayram, "Abbaskulu Bakühanov'un Hayatı, Eserleri ve "Kitab-ı Askeriye" Hikâyesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 27, 2013, s. 155.

⁴⁴ Vafa Savaşkan, "Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2013, s. 182.

⁴⁵ Alaattin Uca, "Mirza Fetali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XVII, Erzurum 2001, s. 373.

⁴⁶ Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi*, s. 107.

Memetkuluzade, derginin yarısını karikatürlere ayırarak mesajlarını geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamıştır⁴⁷.

Siyasi Aksiyonların Kadın Olgusuna Yaklaşımı

Kadınların özgürlüğü meselesinin en ciddi ve somut boyuta ulaştığı nokta, hiç şüphesiz siyasi oluşumların tavırlarında kendisini göstermiştir. Rusya'daki Müslüman Türk topluluklarının yenileşme hareketi, başlangıçta farklı metotlarla ve yerel bağlamlarda gelişirken, siyasi bir boyuta evrildiğinde kitlesel eylemi zorunlu hale getirmiştir. Türk toplulukları özellikle 1905 Rus İhtilali'nden sonra, otorite boşluğundan yararlanarak Duma'da temsil edilmeye kadar siyasi etkinliklerini güçlendirmişlerdir⁴⁸. Rusya Müslümanlarının, Müslüman Türk kimliği etrafında siyasi birlik oluşturması, Türk ulusunun Rusya'da dinamik bir şekilde oluşmasını sağlamıştır. Siyasi bir azınlık olarak hak talep etmek için nüfusun önemi büyüktür. Dolayısıyla Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilcilerinden olarak kabul edilen Abdürreşid İbrahim, 1895'te yazdığı *Çoban Yıldızı* adlı broşürde Rusya Müslümanlarının nüfusunun önemine vurgu yapmıştır⁴⁹. Gaspıralı, kadının konumunu "tek kanatlı kuş uçamaz" diyerek açıkça tanımlamış ve kadınların her alanda etkin olmasının milli bir zaruret olduğunu öngörmüştür⁵⁰. Mehmet Emin Resulzade ise, kadınların sosyal hayata aktif olarak katılmasının gerekliliğini "diğer halkların kadınları erkeklerle birlikte toplumsal ve siyasi hareketlere iştirak ettiği ve bununla da öz milletinin uğurlarına yardım ettiği bir vakitte Müslüman kadın tutsak kalmamalıdır"⁵¹ sözleriyle ifade etmiştir. Bunun üzerine Resulzade'nin liderliğinde kurulan Müsavat Partisi'nin programı, 20 yaşını dolduran her kadın ve erkeğe seçme ve seçilme hakkı tanınmasını öngörmüştü⁵². Müsavat Partisi'nin bu tüzüğü, dönemin demokrasi anlayışından çok daha ileri bir vizyona işaret etmektedir⁵³. Parti tüzüğü, kadın ve erkeğe sadece seçme değil, aynı zamanda seçilme hakkı tanıyan yüksek bir medeniyet ve demokrasi anlayışını yansıtmaktadır.

Cedidcilerin Kadın Özgürlüğü İçin Mücadelelerinde Karşılaştıkları Zorluklar

Cedidciler, kadınların sosyal haklarına ulaşması için çaba sarf ederken bir dizi zorlukla karşılaşmışlardır. Bu zorlukların başında, Rus yönetimi, geleneksel yapı ve bu yapıyı savunan kadimist mollalar gelmekteydi. Örneğin, Kutsal Sinod savcısı Pobedonostsev, Zerdabi'nin kız okulu açma talebini reddederken, "İslam yedi başlı dev gibi bir heykele benzer, bu heykelin bir başını kessen yerine yüzü biter. Biz bunların erkeklerinin okumasından korkuyoruz. Kadınları da okursa onlara karşı durulmaz"⁵⁴ şeklindeki sözleriyle bu tutumu dile getirmiştir.

Mollalar da Cedidcilerin yenilikçi girişimlerini engellemek için çaba göstermişlerdir. Toplumda etkili olan bu dini otoriteler, Cedidcileri Rus yetkililerine ihbar

⁴⁷ Kamran Eliyev, *Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü 2013, s. 46.

⁴⁸ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 114.

⁴⁹ Abdürreşid İbrahim, *Rusya İmparatorluğunda Müslümanlar Çoban Yıldızı*, Haz. Seyfettin Erşahin, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi, Ankara 2015, s. 19.

⁵⁰ Hablemitoğlu, "İsmail Bey Gaspıralı", s.74.

⁵¹ *Azerbaycan Tarihi*, C. 5, s. 227.

⁵² Mehmetov, s. 600.

⁵³ Sudaba Rajova, "*Kadın Hakları Azerbaycan Örneği*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 8.

⁵⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s. 146.

etmiş ve hatta Cedidcileri tekfir ederek toplum nezdinde itibarsızlaştırmışlardır. Bazı aydın görüşlü mollalar Cedidcilerin yanında yer alsada genel olarak Cedidcilerin faaliyetlerine karşı çıkmışlardır⁵⁵.

Cedidcilere, direnç gösteren bir diğer unsur geleneksel yapıya sıkı sıkıya bağlı olan halktan gelmiştir. Özellikle kadınların eğitimine karşı olanlar, Cedidcilerin çabalarını engellemişlerdir⁵⁶. Ancak, kadınların eğitim almasını milli bir görev olarak gören Cedidciler, sonuç alana kadar kararlılıkla mücadelelerine devam etmişlerdir.

Cedidciler Kadına Öngördüğü Pozisyonda Ne Ölçüde Başarılı Oldu?

XVIII. yüzyıldan itibaren, Doğu ve Batı toplumlarında kadın hareketlerine yönelik başlatılan çalışmaları dayanak göstererek, her iki toplumun kadınlarının hemen aynı kaderi paylaştığını öngörebiliriz. Bu olguyu temel aldığımızda, XIX. yüzyılda Cedidcilerin Azerbaycan kadınlarının sosyal statülerini yükseltmek ve kadının özgürleşmesi hususunda yaptıklarını çağdaşlarıyla mukayese edebilir, bu iddianın doğruluğunu, dönemin sosyal, kültürel ve politik bağlamı göz önünde bulundurarak değerlendirebiliriz.

Cedidci aydınlar, Batı ülkeleri ve aydınlarını taklit etmekten ziyade, kadın hakları konusunda bu toplumlarla aynı paralelde ilerlemiştir. Öyle ki, kadın-erkek eşitliğini gerçekleştirmek hususunda attıkları adımlar, Batılı ülkelere daha başarılı olduklarını iddia etmemize olanak tanımaktadır. Öncelikle, Batı'daki kadın hakları hareketleri, kadınların kendi haklarını savunmasıyla karakterize edilirken, Cedidciler'in kadın hakları mücadelesi daha kolektif ve toplumsal bir yapıya sahip olmuştur. Batı'da yaşanan aydınlanma dönemiyle birlikte "İnsan Aklının Üstünlüğü" ilkesi yaygın bir düşünce haline gelmiş, ancak bu ilke genellikle sadece erkekleri muhatap almıştır.⁵⁷ Kadınların birey olarak kabul edilmediği bu düşünceye karşı Cedidciler, kadınları her şeyden önce akıl sahibi bireyler olarak kabul etmiş ve hukuken kadın-erkek eşit haklara sahip olmalıdır görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁸ Örneğin, 1789 yılında Fransız İhtilali ile birlikte ilan edilen "İnsan Hakları Bildirisi" yalnızca erkeklere oy hakkı tanımıştır. Bu duruma itiraz eden Olympe de Gouges, "Kadın Hakları Beyannamesi"ni yayımlayarak eşit oy hakkını savunmuştur. De Gouges, "Mademki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir" diyerek kadınların eşit oy hakkını dile getirmiştir. Ancak, Fransız devrimci Olympe de Gouges'un bu talebi, 1793 yılında giyotinle idam edilmesiyle son bulmuştur.⁵⁹ Yine, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınlar, cinsiyetler arasındaki eşitsizliğe karşı "Sufraj Hareketi"ni başlatmışlardır. Latince "oy" anlamına gelen "sufraj" teriminden adını alan bu hareketin eylemcisi olan kadınlar, oy hakkını elde edebilmek için zaman zaman şiddet içeren eylemler de gerçekleştirmişlerdir.⁶⁰ Bu hareketin bir sonucu olarak, 1890 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde "Amerikalı Kadınlar Ulusal Oy Hakkı Derneği" (National American Woman Suffrage Association) ve 1897 yılında İngiltere'de "Kadınların Oy Hakkı İçin Ulusal Birlik" (National Union of Women's Suffrage Societies) kurulmuştur. Ancak, tüm bu mücadelelere rağmen, kadınlar erkeklerle eşit oy hakkına sahip olabilmek için

⁵⁵ Açıkçaya, s. 409.

⁵⁶ Beşiroğlu, s.47.

⁵⁷ Nebahat Göçeri, "Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, 2004, s. 65.

⁵⁸ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s. 156-159.

⁵⁹ Rajova, s. 8.

⁶⁰ Göçeri, s. 69.

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1920, İngiltere'de 1928 ve Fransa'da 1944 yılına kadar beklemek zorunda kalmışlardır.⁶¹

Batı toplumları ile etkileşim içinde olan Cedidci aydınlar, bu durumun farkında olmalarından dolayı olsa gerek, “Kadına öyle yüksek hukuk verilmelidir ki muasır ülkelerin kadınlara verilen tahsil ve diğer hukuki haklardan çok daha üstün olsun.”⁶² düşüncesini benimsemişlerdir. Bu düşünce, kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması konusunu gündeme getirmiştir. İlk defa 1907 yılında Müslüman fraksiyonun Başkanı Halil Bey Hasmemmedov tarafından Duma'ya sunulan kanun teklifiyle bu konu tartışılmış, kadınların siyasi haklarını üstlenmeye yönelik ilk geniş çaplı eylemler ise 1917 yılında Tiflis'te gerçekleştirilen Kafkasya Müslümanlarının birinci kurultayında yaşanmıştır.⁶³ Kurultaya, öncü kadın aktivistlerden Şefika Şehzade Efendizade, Adile Şahtatinskaya ve Ayna Sultanova başta olmak üzere on kadın katılmıştır.⁶⁴ Katılımcılar, Doğu kadınlarının hukukuyla ilgili taleplerin yanı sıra yeni eğitim merkezlerinin ve tiyatrolarının açılmasını da dile getirmişlerdir.⁶⁵ Bundan sonra yapılan hemen tüm kurultaylarda yer alan kadınlar, 24-27 Nisan 1917'de Kazan'da gerçekleştirilen I. Rusya Müslüman Kadınlar Kongresi'nde kadın haklarıyla ilgili radikal ve somut kararlara imza atmışlardır.⁶⁶ Kazanda düzenlenen bu kongreden üç gün sonra Moskova'da gerçekleşen ve Rusya Müslüman topluluklarının kaderini belirleyecek olan Bütün Rusya Müslümanları I. Kongresi'ndeki 900 delegenin 112'sini yine kadınlar oluşturmuştur.⁶⁷

Azerbaycan Milli Devletinin Kadınlara Yönelik Politikası

Mehmet Emin Resulzade'nin başarılı politikaları ve kadınların aktif katılımı sonucunda, 28 Mayıs 1918'de Türk milletlerinin ve İslam ülkelerinin ilk bağımsız devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.⁶⁸

Azerbaycan Parlamentosu, bağımsızlık beyannamesini ilan ettikten hemen sonra, ülkenin demokratikleşmesi amacıyla bir dizi kanun kabul etmiştir. 21 Temmuz 1919'da kabul edilen “Azerbaycan Cumhuriyetinin Müessisler Meclisine Seçimler Hakkında Esasname” ile kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış, böylece kadınların sosyal eşitliği yasal güvence altına alınmıştır. Aynı dönemde, parlamentoda “İşçi Meselesi” konusunda alınan kararlarla kadın ve erkeğin her alanda hukuk birliği sağlanmıştır. Kabul edilen maddeler, kadınlara yönelik geniş haklar içermektedir:

1. “8 saatlik iş günü ve haftada bir gün tatil hakkı.
2. 16 yaşından küçük çocukların çalıştırılmaması.
3. 16-18 yaş aralığındaki gençlerin 6 saatten fazla çalıştırılmaması.
4. Kadınların sağlığına zararlı işlerde çalıştırılmaması.

⁶¹ Rajova, s. 8.

⁶² Feridun Nadiroğlu İbrahimov, Rufet Latifoğlu Hüseyinzade, *Pedagojik Derslik*, C. 2, Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Azerbaycan Muallimler Enstitüsü, Bakü, 2012, s. 231.

⁶³ Sevinç Qasımova, “Azerbaycan Maarifçi Kadınların Aydınlanma Hareketinde Yeri” *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Niğde 2017, s. 856.

⁶⁴ Manaf Süleymanov, *Eşitliklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1987, s. 134.

⁶⁵ Dilruba Camalova, Möminat Ömerova ve Sabir Genceli, *Kadın Hareketinin Ön Cergelerinde*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü 2004, s. 9,10.

⁶⁶ Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 85.

⁶⁷ Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı”, s.75-79.

⁶⁸ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 128, Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, s. 259.

5. Hamile kadınların doğumdan 4 hafta önce ve doğumdan 6 hafta sonrasına kadar çalıştırılmaması ve bu süre zarfında tam ücret ödenmesi.
6. Kadınların çalıştığı işyerlerinde bebek bakım evlerinin kurulması.⁶⁹

Bu kanunlara uymayan iş sahiplerinin cinayetle mesul tutulacağına hüküm verilecektir. Parlatentonun bu kararı, dini, ırkı ne olursa olsun tüm Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan herkese eşit sağlanacaktır.”⁷⁰

Azerbaycan kadınlarının eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek amacıyla önemli adımlar atılmıştır. Kızlara, yükseköğrenim görebilmeleri için yurtdışında burslu eğitim hakkı tanınmış, bu konuda milli burjuvazinin de katkıları olmuştur.⁷¹ Kadınlara özel olarak oluşturulan kurslarda okuryazarlık, Türk Tarihi, Türk Edebiyatı ve Türk Coğrafyası gibi kültürel ve teknik konularda eğitim imkânları sağlanmıştır. Hükümet, eğitim ve kültürel aktivasyon içinde olan cemiyetlere de destek sağlamıştır.⁷² Bakü kamu kursları ve “Halk Eğlenceleri” cemiyeti, “Maariflenmiş Emekçi Müslüman Kadınlar” cemiyeti gibi kuruluşlarla ortak hareket ederek kadınların modern eğitim kurumları ve okuryazarlığın yaygınlaştırılması gibi faaliyetlerde bulunulmuştur.⁷³

Cedidci aydınların tüm bu tutumları göz önünde bulundurulduğunda, reformist vizyonlarının sadece düşünsel bir seviyede kalmadığı, pratikte de ne kadar etkili olduğunu görmekteyiz. Bu durum, Azerbaycan aydınlanmasının, toplumun kendi kültürel yapısıyla bütünleşik ve özgün olduğunu göstermektedir. XX. yüzyılın başlarında hem pratikte hem de hukuki düzenlemelerde Azerbaycanlı kadınların sosyal statülerinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak, 27-28 Nisan 1920 tarihinde Bolşeviklerin Bakü’yü işgaliyle Doğu’nun ilk demokratik cumhuriyeti sona ermiş ve milli hükümetin demokratikleşme ve millileşme çabaları durdurulmuştur. İşgal sonrasında, kadınların faaliyet alanı kısıtlanmış ve başlattıkları etkinlikler sona ermiştir.⁷⁴ Sovyet yönetiminin merkezileştirme ve totaliter politikası özellikle kadınları olumsuz etkilemiştir. Sosyalleştirme adı altında, kadınlar fabrikalarda, sovhöz ve kolhoz gibi yerlerde kendi güçlerinin ötesinde işler yapmaya zorlanmıştır. Kadın hakları, kadının borç ve görevine dönüştürülerek, geçim borcu, annelik borcu, vatandaşlık borcu, belediye hizmetleri borcu gibi yükümlülüklerle kadınlar evde ve işte ağır sorumluluklar altına sokulmuştur. Hatta Komünist Parti’nin kadın kanadı ve diğer kadın teşkilatları dağıtılmış ve kadınların siyasette oynadığı rol, komünist parti ve hükümette temsil edilmekle sınırlı kalmıştır.⁷⁵

Sonuç olarak, Cedidciler’in kadınlar için yaptığı tüm argümanları bir araya getirdiğimizde, Cedidciler’in Müslüman kadınlara öngördüğü pozisyonun, demokratik değerlerin çıkış yeri olarak kabul edilen Batı ülkeleriyle kıyasla gayet ileri bir seviyede olduğu söylenebilir. Cedidcilerin reformist vizyonları, sadece düşünsel bir seviyede kalmamış, pratikte de etkili olmuştur. Bu durum, Azerbaycan aydınlanmasının, toplumun kendi kültürel yapısıyla bütünleşik ve özgün olduğunu göstermektedir. XX. yüzyılın başlarında hem pratikte hem de hukuki düzenlemelerde Azerbaycanlı kadınların sosyal statülerinde önemli gelişmeler kaydedilmiş, bu bağlamda, Cedidcilerin kadın hakları

⁶⁹ Gülzar İbrahimova, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Kadın Hakları”, Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, C. 3, S. 1, 2018, s. 269,270.

⁷⁰ Rana Mirzazade, “Azerbaycanda Kadın Hareketi”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü 2006, s. 61.

⁷¹ Rajova, s. 74.

⁷² Mehmetov, s. 594.

⁷³ *Azerbaycan Tarihi*, C. 5, s. 409.

⁷⁴ Mais Emrahov, *XX. Asırda Azerbaycan’da Milli Azatlık Hareketi*, ADPU Neşriyat, Bakü 2009, s. 81.

⁷⁵ Mirzazade, s. 64, 6-5

konusundaki çalışmaları, Azerbaycan toplumunun modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur.

Sonuç

Avrupa'da gerçekleşen coğrafi keşiflerin ardından ortaya çıkan ekonomik refah, entelektüel özgürlüğü teşvik etmiş ve bu durum, Aydınlanma Çağı'nın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Aydınlanma Çağı'nın etkisiyle bilimsel, felsefi, sosyal ve siyasi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiş; Liberalizm, Nasyonalizm ve Sosyalizm gibi yeni ideolojiler bu süreçte ortaya çıkarak XIX. yüzyılın genel karakterini belirleyici unsurlar haline gelmiştir.

Siyasi bağlamda, özellikle Nasyonalizmin yaygınlaşmasında, Fransız Devrimi'nin oynadığı rol merkezi öneme sahiptir. Devrimin Avrupa ve diğer bölgelere olan etkisi, ulusçuluk ve milliyetçilik gibi kavramların güç kazanmasına zemin hazırlamış, bu durum yerel siyasi hareketleri ve ideolojik akımları da derinden etkilemiştir. Bu bağlamda, Rusya'da ortaya çıkan Cedid hareketi, geleneksel yapıya karşı bir modernleşme çabası olarak öne çıkmış ve özellikle eğitim ve kültür sahasındaki reformlarla politik bir aksiyon kazanmıştır. Cedid hareketinin bu eğilimleri, Azerbaycan'da Türk halklarının ilk cumhuriyetçi devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırlayan önemli bir faktör olarak görülmektedir.

Özellikle sosyal adalet ve eşitlik söylemleri açısından, Cedidcilerin kadın hakları konusundaki mücadelesi, dönemin sosyo-kültürel yapısı içinde dikkate değer bir yer tutmaktadır. Cedid hareketi, geleneksel cinsiyet rollerine karşı alternatif bir bakış açısı sunarak, kadınların toplumsal ve siyasal alanlardaki varlığını artırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan'da kadınların eğitimi ve toplumsal haklarının genişletilmesine yönelik girişimler, dönemin Batı dünyasında gözlemlenen kadın hakları hareketlerinden önce anlamlı sonuçlar vermiştir. Cedid hareketinin kadın hakları konusundaki katkıları, Azerbaycan toplumunda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Cedid hareketi, XIX. yüzyılın modernleşme süreçleri içerisinde önemli bir yer tutmakta olup, eğitim, kültür ve siyaset alanındaki reformlarıyla Azerbaycan'ın ulusal ve toplumsal yapısının dönüşümüne katkı sağlamıştır. Özellikle kadın haklarına yönelik mücadeleleri, bu hareketin toplumsal reform vizyonunun önemli bir parçasını oluşturmuş, Azerbaycan'da kadınların toplumsal statüsünün iyileştirilmesi ve siyasal haklarının tanınması süreçlerinde kritik bir rol oynamıştır.

Kaynakça

- Açıkkaya, Savaş, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S. 28, 2010, s. 403-420.
- Adıgüzel, Sedat, “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 41, 2007, s. 1-21.
- Ağaoğlu, Ahmet, *İslamiyette Kadın*, Çev. Hasan Ali Ediz, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
- Akpınar, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Azerbaycan Tarihi: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*, C. 5, Bakü 2008.

- Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- _____, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975.
- Babaşlı, Mehmet Ali, "XX. Asrın Evvelerinde Azerbaycan'da Milli Uyanış ve Maarifçilik Harekâtı", *Kafkas Üniversitesi Filoloji Fakültesi*, S.12, Bakü 2003.
- Bayram, Parvana, "Abbaskulu Bakühanov'un Hayatı, Eserleri ve "Kitab-ı Askeriye" Hikâyesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VII., S. 27, 2013, s. 145-165.
- Beriş, Hamit Emrah, "Rönesans Ve Reform", *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ed. Hamit Emrah Beriş, Fatih Duman, Orion Kitabevi, Ankara, 2016
- Beşiroğlu, Eşir, *Hamının Sevimlisi*, Teknur Neşriyat, Bakü 2012.
- Camalova, Dilruba, Möminat, Ömerova, Sabir, Genceli, *Kadın Hareketinin Ön Cergelerinde*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü 2004.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, *Türk Destan Kahramanları*, AND Yayınları, İstanbul 1977.
- Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk Tatar Millet Meclisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Durmuş, İlhami, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Eliyev, Kamran, *Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü 2013.
- Emrahov, Mais, *XX. Asırda Azerbaycanda Milli Azatlık Hareketi*, ADPU Neşriyat, Bakü 2009.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.
- Göçeri, Nebahat, "Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, 2004, s. 61-76.
- Gültepe, Necati, *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum'a*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Hablemitoğlu, Şengül, "İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketleri" *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları*, 2014, s.71-83.
- Halilova, Hanım, *Tarihten Bu Güne Türk Kadını*, İlke Emek Yayınları, Ankara 2004.
- Heyat, Farideh, *Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*, Routledge, London, 2002.
- İbrahimov, Feridun Nadiroğlu, Rufet Latifoğlu Hüseyinzade, *Pedagojik Derslik*, C. 2, Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Azerbaycan Muallimler Enstitüsü, Bakü, 2012.
- İbrahimova, Gülzar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Kadın Hakları", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2018, s. 262-286.
- İsmayılov, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, C. IV., 2007.
- Kamberova, Şehla, *Ölmez Eserleri İle Ölümsüzlük Zirvesini Feth Eden Söz Sarrafı Kasım Bey Zakir*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü 2014.
- Kitapçı, Zekeriya, *Azerbaycan- Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.

- Qasımova, Sevinç, “Azerbaycan Maarifçi Kadınların Aydınlanma Hareketinde Yeri” IV. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 26-28 Nisan, Niğde 2017.
- Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Memmedli, Şureddin, Gocaeva Memmedova, Gülnara, “Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci Şefika Şeyhzade Efendizade, *Bizim Ahıska*, 2012, s. 13-16.
- Mirzazade, Rana, “Azerbaycanda Kadın Hareketi”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü 2006.
- Ögel, Bahaddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- Rajova, Sudaba, *Kadın Hakları Azerbaycan Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- Saygın, Arda Umut, “Anthony Giddens’in Sosyolojisinde Modernliğin Boyutları”, *Abant Kültür Araştırma Dergisi (AKAR)*, C. 1, S. 2, 2016, s. 69-80.
- Savaşkan, Vafa, “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2013, s. 175-194.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, 2009, s. 1-12.
- Sevinç, Necdet, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1987.
- Süleymanlı, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Süleymanov, Manaf, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1987.
- Uca, Alaattin, “Mirza Fetali Ahundzade’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XVII, 2001, s. 365-382.
- Üçok, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015.
- Yeşilot, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, Okan, *Hasan Melik Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012.
- _____, Okan, “Hanife Hanım Melikova”, *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar*, Vakıfbank Yayınları, İstanbul 2023.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 12.08.2024

Makale Kabul | Accepted: 30.10.2024

Atf | Cite as: Aynur Huseynova, “Promete Hareketi: Sovyet Karşısı Rus Olmayan Muhacirlerin Polonya Önderliğinde Oluşturduğu Siyasi Hareket”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 117-139.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1532296>

PROMETE HAREKETİ: SOVYET KARŞITI RUS OLMAYAN MUHACİRLERİN POLONYA ÖNDERLİĞİNDE OLUŞTURDUĞU SİYASİ HAREKET*

Aynur HUSEYNOVA**

Öz

Promete Hareketi, Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele etmek amacıyla Polonya önderliğinde kurulan ve Rus olmayan siyasi aydınların ülkelerinden kenarda ortak bir direniş için bir araya geldikleri siyasi bir harekettir. Hareket, ismini mitolojik titan Prometheus'ten almış olup, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini simgelemektedir. Promete Hareketi'nin temel amacı, Sovyet hegemonyasına karşı koymak ve bölgedeki milletlerin bağımsızlık mücadelelerini desteklemektir. Hareketin demokratik bir zeminde kurulu oluşu üyeleri arasındaki farklı etnik ve siyasi grupların ortak bir hedef doğrultusunda birlikte çalışmasını sağlamaya yönelik bir tutumdan kaynaklanmıştır. İlk önce Polonya, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin lideri Mehmet Emin Resulzade başkanlığında İstanbul merkezli bir birlik oluşturmak istemiştir. Bu girişimin amacı, Türkiye'nin desteğini sağlamaktır. Ancak siyasi olayların gelişimi, bu birlik düşüncesinin rotasını Avrupa'ya çevirdi ve Sovyet karşıtı Hareket Paris'te oluşturuldu. Paris ve Varşova, Promete Hareketi'nin ana merkezleriydi. Paris, önemli bir yayın merkezi olarak Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halkları Dostluk Komitesi ile Fransa-Doğu örgütünün merkezi olarak hizmet vermekte idi. Promete Hareketi'nin Polonya tarafından desteklenmesi, hareketin etkinliğini artırmış, ancak uluslararası siyasetin dinamikleri ve güç dengelerindeki değişimler, hareketin etkisini ve sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemiştir. Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Saldırmazlık Paketi (1939), akabinde Almanya tarafından Polonya'nın işgali, hareketin sona ermesine yol açtı. Promete Hareketi'nin faaliyetlerinin büyük bir kısmı konferanslar, toplantılar ve bilgilendirici etkinliklerden oluşmakta idi. Hareketin önemli bir parçasıysa Fransızca yayınlanan Prométhée (1926-1938) dergisi idi ki, 1938'den itibaren La Revue de Prométhée (1938-1940) adıyla anılmıştır. Dergi, 1926 Kasımı'nda Paris'te yayımlanmaya başladı ve Ukrayna ile Kafkasya halklarının millî müdafaa organı olarak tanımlandı. Türkistan aydınlarının da temsil edilmesi talebiyle derginin yazar kadrosu

* Bu makale, Aynur Huseynova tarafından Prof. Dr. Konuralp Ercilasun'un danışmanlığında hazırlanan “Muhaceretteki Azerbaycan Türklerinin Faaliyetleri ve Promete Hareketi (1920-1941)” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, demblok@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3539-1617.

genişledi. Bu şekilde, Prométhée Dergisi, çeşitli etnik grupları bir araya getiren ve bağımsızlık mücadelesine destek veren önemli bir platform haline geldi. Fakat uluslararası destekçilerin çıkarlarına dayalı politikaları ve İkinci Dünya Savaşının getirdiği değişimler, hareketin devamlılığını zorlaştırmış ve nihayetinde sona erdirmiştir. Çalışmada, Promete Hareketi'nin oluşturulması ve Sovyetler Birliği'ne karşı muhacir hayatı yaşamak mecburiyetinde kalmış siyasi aydınların müşterek mücadelesinin önemi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Promete Hareketi, La Revue de Prométhée, Polonya, Kafkasya, Sovyetler Birliği.

PROMETE MOVEMENT: A POLITICAL MOVEMENT OF ANTI-SOVIET NON-RUSSIAN IMMIGRANTS LED BY POLAND

Abstract

The Prometheus Movement is a political movement established under the leadership of Poland to fight against the Soviet Union, bringing together non-Russian political intellectuals in exile to form a common resistance. The movement takes its name from the mythological titan Prometheus, symbolizing the struggle for independence and freedom. The main objective of the Prometheus Movement was to oppose Soviet hegemony and support the independence struggles of the nations in the region. The principal objective of the Prometheus Movement was to challenge Soviet dominance and provide support for the independence movements of the nations in the region. The foundation of the movement on a democratic basis was predicated on the principle of enabling disparate ethnic and political groups among its members to collaborate towards a shared objective. Initially, Poland sought to establish an Istanbul-based union under the leadership of Mehmet Emin Resulzade, the head of the Azerbaijan Democratic Republic. The objective of this initiative was to garner the support of Turkey. However, the evolution of political circumstances led to a shift in focus towards Europe, resulting in the formation of the anti-Soviet movement in Paris. The cities of Paris and Warsaw constituted the principal centres of the Promete Movement. Paris served as the headquarters of the Committee for Friendship of the Peoples of the Caucasus, Turkestan and Ukraine, as well as the France-East organisation. The support of the Prometheus Movement by Poland served to enhance its effectiveness; however, the dynamics of international politics and changes in the balance of power had a detrimental impact on its impact and sustainability. The signing of the Non-Aggression Pact between Germany and the Soviet Union (1939), followed by the German occupation of Poland, resulted in the dissolution of the movement. The majority of the Promethean Movement's activities were comprised of conferences, meetings, and informative events. An integral component of the movement was the French-language periodical Prométhée (1926-1938), which subsequently became known as La Revue de Prométhée (1938-1940). The journal commenced publication in Paris in November 1926 and was characterised as the organ of national defence of the peoples of Ukraine and the Caucasus. With the demand for the representation of Turkestan intellectuals, the editorial staff of the journal was expanded. In this way, the Prométhée Journal became an important platform that brought together various ethnic groups and supported the struggle for independence. However, the interest-based policies of international supporters and the changes brought about by the Second World War made the continuity of the movement difficult and eventually brought it to an end. In this study, the formation of the Promete Movement and the importance of the joint struggle of the political intellectuals who had to live a refugee life against the Soviet Union are discussed.

Keywords: Promethean Movement, La Revue de Prométhée, Poland, Caucasus, Soviet Union.

Giriş

Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından birçok millet bağımsızlığını ilan etti. Fakat bu durum kısa sürdü, zira Sovyet rejimi bu milletleri yeniden ele geçirmek için askerî güç, siyasi baskı kullandı. Nihayetinde devletlerinin işgal edilmesinden sonra devlet yetkilileri anavatanlarından ayrılarak muhacir hayatı yaşamaya mecbur kaldılar. Bu muhacirler, Promete Hareketi adı altında birleşerek, Sovyetler Birliği çatısı altında yer alan diğer milletlerin temsilcileri ile birlikte Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele etmek kararı aldılar. Bu konuda öne çıkan devlet Polonya oldu. Polonya, 11 Kasım 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bağımsızlığını ilan etmiştir. Özellikle Mareşal Jozef Pilsudski, 14 Kasım 1918'de hâkimiyete geldikten sonra ülkenin bağımsızlığını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Polonya'nın parlamenter bir demokrasi olarak yeniden yapılandırılmasına öncülük etmiş ve Batı demokrasileriyle ilişkilerini güçlendirmiştir. Onun liderliği altında, Polonya 1920'de Sovyet-Polonya Savaşı'nda önemli bir zafer kazanarak Sovyetlerin Avrupa'ya yayılmasını durdurmuştur¹. Aynı zamanda Sovyetlere karşı birleşmek konusu da netleşmişti. Öyle ki Pilsudski, Rusya'nın kendisini Slav halklarının hamisi ilan etmesine rağmen Slavlar üzerindeki baskısı ve millî Leh ruhunu boğmasından dolayı nefret ediyordu. Polonya'nın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesi gerektiğine inanıyordu². Bundan dolayı da Sovyetlere karşı mücadelede muhacirlerin gücünden yararlanarak Bolşeviklere karşı siyasi ve askerî güç merkezi oluşturmak, bu birliğin Kafkasya üzerinden sağlanması düşüncesinde idi. Bunun için Varşova'da çoğunluğu Gürcü muhacirler olmakla diğer muhacir grupların örgütlenmesi için "Başkaldıran Milletlerin Birleşmesi" topluluğunu kurdu. Hatta 1922'de Polonya askerî akademilerinde eğitim almış 42 Gürcü subayı ve 48 öğrenci Polonya ordusuna katıldı. Böylece Sovyetler Birliği'nde yaşanması olası ayaklanmalar durumunda Polonya'da bulunan muhacir askerî birliklerden yararlanıla bilecekti. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ordusunda Albay Cahangir Bey Kazımbeyli, Polonya'ya taşındıktan sonra Mayıs 1923'te Varşova'da Azerbaycan Türklerinin Polonya askerî birliklerinde görev yapmaları için bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma sonucunda, 1926'da Azerbaycan'dan Cahangir Bey Kazımbeyli, Hüseyinkulu Han Hoyski, İsrail İsrailov ve kaptan Vali Bey Yadigarov Polonya askerî birliğine alındı. Polonya, Ermeni birliklerinin orduya katılma taleplerini, Rusya yanlısı duruşları ve Türklere karşı besledikleri düşmanlık nedeniyle kabul etmemiştir³.

Çalışmanın Temel Araştırma Soruları: Promete, Polonya ulusal bilincini nasıl etkilemiştir? Promete Hareketi'nin tarihsel bağlamda gelişimi nasıldır? Promete Hareketi çerçevesinde, Kafkasya Cumhuriyetleri ve Polonya arasındaki ilişkiler nasıl şekillendirmiştir? Promete, özgürlük ve bağımsızlık mücadeleleri açısından ne tür bir anlam taşımaktadır? Prométhée Dergisinin önemi nedir? Promete Hareketi çatısı altında Sovyet karşıtı Rus olmayan siyasi aydınların faaliyet kapsamı nedir?

¹ Joshua D. Zimmerman, *Jozef Pilsudski Founding Father of Modern Poland*, Cambridge, Massachusetts & London, England, 2022, s. 6-12, Mehmet Emin Resulzade, "Jozef Pilsudski", *Kurtuluş Dergisi*, S. 7-8, Mayıs-Haziran 1935, s. 193

² Mehmet Emin Resulzade, "Jozef Pilsudski", *Kurtuluş Dergisi*, S. 7-8, Mayıs-Haziran 1935, s. 193.

³ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalibov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve Müstəqillik Uğrunda Mübarizədə*, çev. Arif Eliyev, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakı 2015, s. 192.

Çalışmanın Problemi: Promete kavramının tanımlanması ve bu kavramın Polonya'nın uluslararası ilişkilerindeki rolü ile bağlantılı olarak, hareketin tarihsel gelişimi ve etkileri üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın Argümanı: Promete Hareketi'nin, sadece Polonya'nın millî bilincini güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Ukrayna ve Kafkasya halkları ile olan ilişkileri derinleştirerek, çok uluslu bir destek ağı oluşturmuştur. Bu hareket, özgürlük ve bağımsızlık ideallerini beslemiş ve farklı milletlerin kurtuluş mücadelelerinde ortak bir zemin oluşturmuştur.

Çalışmanın Yöntemi: Çalışma, belgesel-tarihsel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Bibliyografik kaynak taraması, eser incelemesi ve veri analizi aşamaları titizlikle gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, ilgili literatürün kapsamlı bir şekilde incelenmesini, tarihsel belgelerin analizini ve elde edilen verilerin sistematik bir biçimde değerlendirilmesini içermektedir.

Çalışmada Kullanılan Kaynaklar: Çalışmamızda, konuyla doğrudan veya dolaylı şekilde ilgili olan çeşitli kaynakları kullanarak bir bütünlük oluşturmaya çalıştık. Promete Hareketi'nin süreli yayını olan Prométhée Dergisi'nde yayımlanan makaleler, çeşitli akademik eserler kullanılmıştır. Bu süreçte, "Kurtuluş Dergisi" (1935), M. Resulzade "Mektuplar, Şefibeyçilik" (Bakı 2017), Aleksandır Ratner'in "Proekt Promete" (Serbskaya 2016), Ahat Andican'ın "Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi" (İstanbul 2003), Jan Jacek Bruski'nin "Poland And Soviet Ukraine, 1921–1926 Between Prometheism And Realpolitik" (Kraków 2016), Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov'un "Odlar Yurdu Azadlıq ve Müsteqillik Uğrunda Mübarizede" (Bakı 2015), Giorge Mamouliya'nın "Les combats indépendantistes des Caucasiens: Entre l'URSS et puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921-1945)" (Paris 2009) adlı eserleri çalışmamızın gelişiminde ve temellendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Muhacir Kafkasya Birlikleri

Pilsudski Hükûmeti, Kafkasya halklarının göçü üzerinden Polonya'nın Kafkasya'da stratejik çıkarlarını güçlendirmeye, yani Sovyetler Birliğine karşı birlikte mücadele etmeye yönelik aktif bir politika izlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda, Kafkasya bölgesi, Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak için önemli bir cephe olarak görülüyordu. Pilsudski, Kafkasya'da Sovyet karşıtı devletlerin birleşmesiyle oluşturulacak bir yapı sayesinde, Polonya'nın güvenliğini doğrudan olmasa bile dolaylı olarak sağlamlaştırmayı hedefliyordu. Bundan dolayı da Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya delegelerinin Paris'te bulunması gereğince muhacirlerin siyasi merkezlerini burada kurmaya çalışmakta idi⁴. Ancak, Sovyetler Birliği'nin 2 Şubat 1924 tarihinde İngiltere, 28 Ekim 1924 tarihinde ise Fransa tarafından hukuken tanınmasının ardından, Topçubaşı başkanlığındaki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Fransa'daki delegesi faaliyetlerini sürdürmez hale geldi. Bu gelişmeden sonra, 1924 yılı itibarıyla Azerbaycan'dan olan siyasi aydınlar Sovyet karşıtı faaliyetlerinin merkezi Paris'ten İstanbul'a geçmiş oldu⁵. Özellikle de 1924 yılında, Promete Hareketi, Kafkasya bölgesinde ilk önemli başarılarını elde etti. Dönüm noktası, Türkiye'ye akredite

⁴ Mamulia Giorgi, *Kafkazskaya Konfederaciya v Oficalnix Deklaraciya, Taynoy Perepiske i Sekretnix Dokumentax Dvijeniya "Prometey"*, Spmisl, Moskva 2012, s. 7.

⁵ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 193.

edilmiş bir Polonya elçiliğinin Ankara'da kurulmasıyla yaşanmış oldu. Promete Hareketi'nin aktivisti olan Włodzimirz Baçzkowski'nin de belirttiği gibi, Piłsudski, Türkiye'ye büyük önem atfediyordu, bu ülkeyi, Rusya ile olası bir çatışma durumunda kilit bir aktör olarak görüyordu. Bu bağlamda, Türkiye'ye atanacak kişinin, Piłsudski'nin siyasi düşüncelerini ve Polonya'nın doğu politikasına ilişkin stratejik yaklaşımlarını paylaşan biri olması büyük önem taşıyordu. Haziran 1924'te, önde gelen bir Prometeist olan ve daha önce Polonya'nın Moskova Büyükelçiliği görevini yürütmüş olan Roman Knoll, Türkiye'nin başkenti Ankara'ya Polonya büyükelçisi olarak atandı⁶.

Roman Knoll'un teşvikiyle, Kafkasya'dan gelen muhacir gruplarını bir araya getirmek için İstanbul'da komite oluşturmalı idi. Knoll, İstanbul'un Kafkasya'daki istihbarat ve propaganda faaliyetleri için uygun olduğunu düşünerek, Kafkasya'daki ayaklanmaları örgütlemeye destekte bulunmak amacıyla Türkiye'deki yetkililerle temas kurdu⁷. Bu kararın arkasında yatan temel sebepler çeşitli stratejik ve siyasi amaçlara dayanmakta idi. Öncelikle, Polonya'nın hedefi Kafkasya'dan gelen siyasi aydınları tek bir çatı altında toplayarak daha güçlü bir direniş hareketi oluşturmaktı. İstanbul, bu amaç doğrultusunda stratejik bir konumda bulunduğu için ideal bir şehir olarak seçilmiştir. İkinci olarak, İstanbul'un Osmanlı Devleti ile Kafkasya arasındaki tarihi ve kültürel bağları, Kafkasya'ya dair önemli bilgilere erişim imkânı sunuyordu. Bu bağlamda, Piłsudski'nin planı, İstanbul'da oluşturulan komitenin bu bilgilere dayanarak Sovyetler Birliği'ne karşı istihbarat ve propaganda faaliyetleri yürütmesiydi. İstanbul'un bu tür faaliyetler için uygun bir üs olacağı düşünülmüştür. Son olarak, Piłsudski, Kafkasya'daki ayaklanmaları örgütlemek ve desteklemek amacıyla Türkiye siyasileriyle iş birliği yapmanın kritik önem taşıdığına inanıyordu. İstanbul'daki komite, Türkiye ile yapılacak iş birliğini kolaylaştırarak Türkiye'nin desteğini sağlamayı hedeflemişti. Aynı zamanda Polonya, bu ayaklanmalar aracılığıyla Sovyet rejimini zayıflatmayı, kendi güvenliğini sağlamlaştırmayı ve Sovyetler Birliği'nin uluslararası arenada güç kazanmasını engellemeyi hedefliyordu. Ayrıca, bu tür ayaklanmalar Sovyetler Birliği'ni meşgul ederek bölgedeki yayılcı politikalarını sınırlandırabilirdi.

Kafkasya'dan gelen siyasi muhacirlerle ilgili faaliyetlerde bulunan diğer önemli Prometeist olan Tadeusz Schaetzel'in, Polonya'nın Ankara'daki askerî ataşesi olarak atanmasının ardından Kafkasya'dan olan yerel grupları birleştirme çalışmalarına başladı. Amaç resmi olarak Türkiye'de faaliyet gösterecek ve Bolşevik etkisine karşı koymaya yardımcı olacak bir karşılıklı yardımlaşma ve kültürel işbirliği derneği kurmayı amaçlamakta idi ve Ekim 1924'te, İstanbul'da Azerbaycan Türkü, Gürcü ve Kuzey Kafkasya'dan olan aktivistlerden oluşan Konfederalistler Komitesi, Knoll'un girişimiyle kurulmuş oldu⁸. Komite, Polonya yetkililerinin Kafkasya'da daha kapsamlı bir teşkilat kurma planının ilk aşaması olarak görülmüştür⁹. Nihayetinde İstanbul ve Paris merkezli Kafkasya Teşkilatları kuruldu ki, bu da bahsi geçen dönemde önemli gelişme idi.

⁶ Jan Jacek Bruski, *Poland And Soviet Ukraine, 1921–1926 Between Prometheism And Realpolitik*, Translated by Teresa Bałuk-Ulewiczowa, Jagiellonian University Press First Edition, Kraków 2016, s. 185.

⁷ Lev Soçkov, *Neizvestny Separatizm: Na Slujbe SD i Abvera: İz Sekretnix Dose Razvedki*, Ripol Klassik, Moskova 2003, s. 39.

⁸ Jan Jacek Bruski, s. 185.

⁹ Giorgi Mamoulia, *Les Combats Indépendantistes des Caucasiens: Entre l'URSS et puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921-1945)*, L'Harmattan, Paris 2009, s. 91, Volodymyr Komar, *Activities of the Anti-*

İstanbul ve Paris'te aynı tarihte faaliyete geçen teşkilatlar, Versay Barış Görüşmeleri için Paris'e giden Kafkasya Cumhuriyetleri temsilcilerinin ülkelerinin Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesinden sonra muhacir hayatı yaşamak mecburiyetinde kalmalarıyla ortaya çıkmıştır. Muhacir temsilciler, 10 Haziran 1921'de "Daimi Kafkasya Konseyi"ni kurarak ülkeleri için birlikte mücadele etme kararı almışlardır. Oluşturulan bu konsey, imzalanan deklarasyonla büyük devletlere sunulmuş ve Kafkasya'daki bağımsızlık mücadelesine destek talep etmişlerdir¹⁰. 23 Eylül 1924 tarihinde dört Kafkasya Cumhuriyeti millî hükümetlerinin temsilcileri Batı karşısında ikinci ortak deklarasyon imzaladılar. Paris'te imzalanan bu deklarasyonlarla aynı zamanda İstanbul'da "Kafkasya Kurtuluş Komitesi" kuruldu¹¹. 1925'te faaliyete başlayan komite, 17 Aralık 1925 tarihindeki Türk-Sovyet antlaşması ile Paris'te faaliyetlerini sürdürmek zorunda kalmıştır. Ağustos 1929'dan itibaren ise Paris'te Konfederalistlerin basın organı "Mustakil Kafkasya" dergisi yayımlanmaya başlamıştır. Komite merkezinin Paris'e taşınmasıyla birlikte "Daimi Kafkasya Komitesi"nin varlığı da sona ermiştir¹². 1 Kasım 1924 tarihinde "Kafkasya Kurtuluş Komitesi"ni Türkiye ile iyi ilişkileri olan Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya'dan üç temsilci dahil edildi. Komiteye Azerbaycan adına Hosrov Bey Sultanov, Abdülali Bey Emircan ve Akber Ağa Şeyhülislamov, Gürcistan adına Aleksandır Assatiani, David Vaçnadze, Mişel Tsereteli, Kuzey Kafkasya adına Dağlı Cumhuriyeti'nin geçmiş parlamento başkanı Vassan Girey Cabaki, Ali Han Kantemir ve A.Namitok temsil etmekte idi¹³. Bu teşkilatların kurulması akabinde 15 Temmuz 1926 tarihinde İstanbul'da Kafkasya İstiklâl Komitesi kuruldu. Komitede Azerbaycan'ı Mehmet Emin Resulzade ve Hosrov Bey Sultanov, Gürcistan'ı geçmiş İçişleri Bakanı Noe Ramişvili ve yardımcısı Simon Mdivani, Millî Demokrat David Vaçnadze ve yardımcısı Nestor Makalaşvili, Kuzey Kafkasya'yı Kafkasya Dağlıları Halk Partisi başkanı Şeyh Şamilin torunu Said Şamil ve Dağlı Cumhuriyeti'nin Bakü'deki konsolu olmuş Ali Han Kantemir temsil etmiştir¹⁴.

Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin amacı Kafkasya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığının yeniden kazanılması ve Konfederatif birlikte birleşmesi için Kafkasya halklarını hazırlamaktı. Komite, her Millî Bölüm için bir siyasi olmak üzere üç başkan seçmiştir ki, Mehmet Emin Resulzade, Ramişvili, ve Said Şamil ilk başkanlardı¹⁵. Komitenin amacı, Eylül 1926'da İstanbul'da bir dergi yayımlamaktı. Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin resmi organı olarak hizmet edecek olan "Bağımsız Kafkasya" isimli dergisinin Fransızca yayımlanması kararı alındı ve derginin kurucusu ve editörü olarak Resulzade'nin atanması önerildi. Bunun nedeni, Türkiye'de diğer Kafkasyadan olan siyasi aydınlardan daha fazla bağlantıya sahip olmasıydı. Ancak, Türk otoritelerinin Kremil'i rahatsız edebilecek herhangi bir eylemde bulunma konusundaki isteksizliği nedeniyle derginin Paris'te yayımlanmasına karar verildi. Paris'te çıkarılması düşünülen Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin yayın organında Kafkasya adının gösterilmesinin onun önemini azaltacağı

Soviet Emigration in Turkey During the Inter-War Period, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 23.

¹⁰ D. Vaçnadze, "Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi", *Birleşik Kafkasya*, S. 3-4, 1953, s. 9-10.

¹¹ Mamoulia-Abutalıbov, s. 199.

¹² Mamulia, *Kafkazskaya Konfederaciya v Ofiçalnıx Deklaraçiyax...*, s. 7.

¹³ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 198, Vaçnadze, s. 10.

¹⁴ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 207.

¹⁵ Mamoulia, *Les combats indépendantistes...*, s. 100.

düşüncesinde olan Holówko, Ukraynalıların da faaliyetleri sonucunda Paris'te derginin çıkmasının daha etkili olacağını bildirdi. Azerbaycan aydınları önceden Ukraynalıların Kafkasya ile ilişkilerini doğal bulmadığı için derginin Kafkasya dergisi olmasının önemini vurgulamıştı. Fakat Holowko'nun belirttiği gerekceden sonra karar onaylanmıştır. Aynı zamanda, Kafkasya'dan devletlerin bir arada yürüttüğü eylemler göz önünde bulundurularak, yayında Kafkasya ifadesinin çıkarılmasına karar verildi, ancak bu yayının Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin resmi organı olarak basılması devam ettirildi¹⁶. Dönemi için önemli mebla olan bin dolar, Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin hesabına aylık olarak aktarılacaktı. Meblanın 250 doları, Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin yayın faaliyeti için ödenecekti. Ayrıca, 300 dolar Gürcülere, 300 dolar Azerbaycan Türklerine ve 150 dolar Kuzey Kafkasya'dan olanlara ödenmesi kararlaştırıldı. Bahsedilen basın organı ise Prométhée Dergisi idi. Ayrıca, Kafkasya Bağımsızlık Komitesi yetkilileri, Kafkasya birliğinin önemini vurgulayan bir muhtıra sunarak Milletler Cemiyeti'ne başvurdular. Söz konusu muhtırada, Sovyet işgali altında olan ülkedeki halkların süregelen mücadelesini temsil eden Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya Kurtuluş Komitesi, bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının yeniden tanınmasıyla ilgili olarak Milletler Cemiyeti Meclisi'ne şu öneride bulundu: Sovyet iktidarının on yıllık varlığı boyunca dünya için tehdit oluşturan en büyük tehlike haline getirmiştir. Bu tehdit, terör ile sürdürülmekte ve barbar bir rejim olarak, bağımsız devletlerin ortadan kaldırılmasına ve bu ülkelerin ekonomik yaşamlarının tamamen çökmesine yol açmakta idi. Bununla birlikte, bu rejimlerin iç politikalarına da müdahale etmektedir. Bu tehlikenin küresel boyutu, Moskova hükümeti tarafından oluşturulan ve direktiflerine göre hareket eden, kendi amaçlarını gizlemeyen Komintern gibi bir organın varlığını haklı çıkarmaktadır. Komintern'in amacı, mevcut rejimleri devirmek ve "Sovyet insanı" yaratmaktır. Fakat Sovyetler Birliği ile Türkiye hükümeti arasında anlaşmanın sağlanması siyasi aydınların faaliyetlerinin Türkiye'de devam ettirilmesine son vermiş ve mücadelenin merkezi Fransa'ya taşınmıştır. Pratikte, Knoll'un iddialı planlardan pek fazla bir sonuç çıkmamış ve Knoll tarafından kurulan örgüt geniş çaplı bir faaliyette bulunmamıştır. Ancak, önemli olan nokta, Türkiye'deki çeşitli muhacir merkezleri arasında iş birliğinin sağlanmış olması ve bu merkezlerin gelecekte bir Kafkasya konfederasyonunun gerekliliği konusunda farkındalığa sahip olmalarıydı. İstanbul komitesinin faaliyetlerini olumsuz etkileyen iki temel eksiklik ise personel yetersizliği ve Polonya'dan gelen kayda değer mali desteğin eksikliğiydi. Bununla birlikte, daha fazla mali destek beklenemeyeceği de açıktı. 1926 Mayıs'ındaki Pilsudski darbesine kadar, Türkiye'deki girişim, Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Dairesi içinde sahip olduğu özerklikten yararlanan bir grup birey tarafından yürütülen yarı özel bir operasyon olarak kalmıştır.

Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulacak olan Promete çatısı altında birleşecek olan Sovyet karşıtı Birliğin oluşturulmasında Zeki Velidi Togan ve Mehmet Emin Resulzade'nin de büyük katkıları olmuştur. Zeki Velidi Togan, Paris'de bulunduğu, Azerbaycan'dan Şeyhül-İslamzade Ekberi ve Abbaskulu Atamalibekov gibi sosyalistlerle tanışma fırsatı buldu. Bu isimler, Togan'ı Rusya dışında yaşayan siyasi aydınlarla birlikte yeni bir sosyalist cephe kurmaya teşvik ettiler. Ancak Togan, Avrupa'daki diğer muhacirlerle görüşmeden bir taraf seçmeyeceğini bildirmiştir. O dönemdeki siyasal koşulları dikkatlice değerlendirmek isteyerek sosyalizmin, Rus egemenliğinden

¹⁶ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 214.

kurtulduktan sonra bağımsız partilerin esas ilkelerinden biri olabileceğini öne sürdü. Togan'ın hatıralarından anlaşıldığı üzere, 15 Şubat 1924 tarihinde Lehistan Telgraf Ajansı muhabiri Mösyö Stempovsky ile tanışmış ve Stempovsky, Baltik devletleri, Kafkasya ve Türkistan Cumhuriyetleri ile Ukrayna arasında Sovyetler Birliği'nin istilasına karşı bir ittifak oluşturarak bir enstitü kurulması, dergi çıkarılması, Togan'ın da burada faydalı olacağı ile ilgili düşüncesini bildirmiştir. Bu görüşme sonrasında, Togan'ın Kafkasya Cumhuriyetleri ve Ukrayna yetkilileriyle olan temasları artmış ve hareketin ilerlemesi için yeni kapılar açılmış oldu¹⁷.

Promete Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

Bolşevik istilâsından sonra farklı ülkelere gitmek mecburiyetinde kalmış siyasi aydınlar kendi devletlerinin istiklâli için savaşmak ve dünya kamuoyunun dikkatini Bolşevik istilâsına yöneltmek için faaliyetlerde bulunmuş, basın ve siyasi faaliyetlerle mücadele hedefi belirlemişlerdi. Fakat siyasi aydınlar iyi biliyorlardı ki parçalanmış şekilde mücadele etmek yerine beraber mücadele etmeleri onların yararına olacaktır. Millî ve siyasi bölünmelere rağmen, belirttiğimiz gibi Kafkasya Kurtuluş Komitesi, Daimi Kafkasya Konseyi, Kafkasya İstiklâl Komitesi, Kafkasya Konfederalistleri Komitesi gibi birkaç milletlerüstü teşkilât ve grup oluşturmayı başarmışlardır. En nüfuzlu birlik ise Sovyetler Birliği'ndeki bütün Rus olmayan milliyetleri kapsayan Promete Birliği idi. Birliğin amacı, Sovyetler Birliği sınırları içinde yer alan Rus olmayan tüm halkları bir konfederasyon altında birleştirerek Sovyetler Birliği'ne karşı birlikte mücadele etmektir¹⁸. Bu şekilde Promete Hareketi, yalnızca belirli bir ulusun çıkarlarını değil, Sovyetler Birliği içinde baskı altında olan tüm halkların temel haklarını savunan birleşik bir cephe oluşturmayı hedeflemiştir. Nihayetinde bu milletlerin bağımsızlık arzusu güvence altına alınacak ve bölgedeki güç dengesi sağlanacaktı.

Bu Hareketin üyeleri arasında Rus olmayan anti-Bolşevik muhacir gruplar, Azerbaycan Türkleri, Gürcüler, Ukraynalılar, Kırım ve Kazan Türkleri, Karelya ve İngria temsilcileri, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'dan olan muhacir aydınlar yer almıştır. Bu ad altında birleşmeden önce de 1924–1925 yıllarında Polonya'nın çalışmaları sayesinde, daha önce sık sık birbirleriyle rekabet eden çeşitli muhacir merkezleri, aralarındaki farklılıkları bir ölçüde gidererek bir iş birliği programına başlamışlardır. Bu iş birliği, yalnızca Piłsudski'nin Mayıs 1926'daki darbesinden sonra resmîyet kazanmıştır. Unutulmamalıdır ki, bu geniş çaplı bir kampanya izlenimi verebilecek tüm bu faaliyetler, aslında Polonya siyasi meselelerinin kenarında yer alıyordu. Mayıs 1926'ya kadar, Varşova'daki önemli siyasi çevreler, Sovyetler Birliği içindeki Rus olmayan ulusların özgürleşmesini ve özellikle Ukrayna'nın siyasi bağımsızlığını katı bir şekilde teorik bir sorun olarak görüyor, hatta zarar verici bir hayal ürünü olarak değerlendiriyorlardı. Ancak, Prometeistlerin derinlemesine gizli ve mali açıdan zayıf yürütülen çabaları, kısa süre sonra ilk meyvelerini vermeye başlayacaktı¹⁹.

Avrupa edebiyatında, bir grup, toplum veya insanlığın bütünü için kendini feda etme kavramı bağlamında kullanılan prometeizm, 16. yüzyılda Polonya-Litvanya Milletler

¹⁷ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, TAN matbaası, İstanbul 1969, s. 543-556.

¹⁸ Mamouliia, *Les combats indépendantistes...*, s. 102.

¹⁹ Jan Jacek Bruski, s. 188.

Birliđi'ni yeniden inşa etme idealini temel alan Jagiellonian düşüncesiyle²⁰ ilişkilendirilerek, İkinci Polonya Cumhuriyeti'nin kurucusu Piłsudski tarafından siyasallaştırılmış bir jeopolitik kavramdır. 1900'lerin başlarından itibaren Prometeizm kavramını siyasal bir platforma taşımaya hedefleyen Piłsudski, Polonya'nın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesinin ön koşulunun Rusya İmparatorluğu'nun parçalanması olduğuna inanıyordu. Bu bağlamda, Polonya'nın doğu sınırları boyunca, Rusya ile Polonya arasında Rus kontrolü dışında kalacak tampon devletlerin kurulmasının şart olduğunu savunuyordu²¹. Bu tampon devletler, hem Polonya'nın stratejik güvenliğini sağlamak hem de bölgedeki ulusal hareketleri desteklemek amacıyla hayati bir rol oynamaktaydı.

Her ne kadar bu hareketin oluşumunda Polonya'nın öncü bir rol üstlenmiş olduğu gözlemlense de birliğin vuku bulması düşüncesi Türk muhacirler arasında Sovyetler Birliği tarafından devletleri işgal edildikten sonra var olmuş bir düşünce idi. Rezulzade'nin Yeni Kafkasya dergisinde 26 Eylül 1923 tarihinde yayımlanan "Ateş Çalan Promete" başlıklı makale, Sovyet karşıtı milletlerin mitolojik kahraman Prometheus'dan ilham aldığını ortaya koymaktadır. "Ateş Çalan Promete" makalesinde Zevs'in Promete'yi Kafkas Dağları'na zincirle bağlanmasını ve kartalın onu parçalamasını, Azerbaycan örneğinde Kafkasya genelindeki siyasi durum ile ilişkilendirmiştir:

"Ateşin Promete tarafından çalınarak yeryüzüne kaçırdığı için hâlâ cesaret ve isyanın cezasını gördüğünü göstererek, Kafkasya dağlarında zincir-bent olmuş ve siyah kartal tarafından didilmeye müekkil olmuştur. Kafkasya'nın göğsünü diden, ciğerini parçalayan Rusya emperyalizminin tuğrası dahi bir kartal değil miydi? Kartal Promete'nin yüreğini ne kadar parçalasa da o tekrâr kesb-âfiyet eder ve tekrâr

²⁰ Jagiellonian düşüncesi (veya Jagiellonian ideolojisi), adını Polonya-Litvanya Krallığını yöneten Jagiellon Hanedanı'ndan alır ve 14. yüzyılda Jagiellonlar döneminde Polonya'nın siyasi ve kültürel deneyimlerinden beslenen bir siyasi düşünce ve dış politika yaklaşımıdır. Bu düşünce, Orta ve Doğu Avrupa'nın bir arada yaşama ve iş birliği modeline dayalı bir federatif yapı içinde organize olmasını savunur. Jagiellonian düşüncesi, özellikle Polonya'nın tarihsel olarak merkezi bir rol oynadığı Polonya-Litvanya Birliđi gibi çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü devlet yapılarının tarihsel tecrübesinden ilham alır. Bu ideoloji, uluslararası ilişkilerde barışçıl bir federatif birlik modeli oluşturma amacı güder ve farklı etnik grupların, kültürlerin ve dinlerin bir arada uyum içinde yaşayabileceği bir yapı önermektedir. yüzyılda, 20. yüzyılda, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Jagiellonian düşüncesi, Polonyalı entelektüeller ve siyasetçiler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Bu düşünce, Józef Piłsudski gibi Polonyalı liderler tarafından savunulan Intermarium (Międzymorze) projesi ile ilişkilendirilmiştir. Józef Piłsudski tarafından iki dünya savaşı arasında öne sürülen Intermarium (Międzymorze) politik fikri, Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin federasyonunu oluşturmayı öngörüyordu. Bu federasyon, nihai olarak Adriyatik, Baltık ve Karadeniz arasındaki bölgeyi kapsayacaktı. Özellikle Belarus, Çekoslovakya, Estonya, Yugoslavya, Litvanya, Letonya, Polonya, Romanya, Ukrayna, Macaristan ve muhtemelen Finlandiya'yı içine alacaktı. Piłsudski, bu federasyonun kurulmasının Orta Avrupa devletlerinin Almanya veya Rusya'nın hâkimiyetinden kaçınmasını sağlayacağını düşünüyordu. (Norman Davies, *God's Playground A History Of Poland*, Volume I, the origins to 1795, Columbia University Press, New York 2005, s. 95-130, Monika Jurkowska, *Kulturowe I Polityczne Aspekty Mitu Międzymorza*, Odessa I Morze Czarne Jako Przestrzeń literacka/Одеса і Чорне море як літературний простір/Odessa and the Black Sea as a literary space, redakcja naukowa Jarosław Ławski i Natalia Maliutina, Białystok-Odessa, 2018, s. 429-451, s. 430).

²¹ Ahat Andican, *Türkistan Milli Birlik Hareketi ve Polonya Prometeizmi (1926-1940)*, (Ceren Selvi, Türkbilimde Arayışlar Timur Kocaoğlu Armağanı), Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 39.

parçalanır. Kafkasya akvâmı da zaman zaman harekete geliyor, zindegî eseri gösteriyor, tekrâr iki başlı Tus kartalına zebûn oluyorlardı”.

Makalenin akışında aynı zamanda Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlıların isyanlarını, verilen kurbanların, dökülen kanların Promete Kartal mücadelesinin farklı tezahürlerinden başka bir şey olmadığını göstermiştir²².

Kafkasya'nın son yüz yıl içinde yaşadığı trajik olaylar ve halkının maruz kaldığı sıkıntıları simgelemek için Promete'den daha güçlü bir sembol bulunamazdı. Azerbaycan ve Kafkasya'yı Promete olarak nitelendiren, bu bölgelerin parçalanmışlığını iki başlı bir kartala benzeten yorum, bu kartalın Rus İmparatorluğu'nu temsil ettiğini belirtir. Bu bağlamda, Resulzade'nin Azerbaycan üzerinden yaptığı bu açıklama, diğer Sovyet karşıtı milletler için de geçerli kabul edilebilir. “Yeni Kafkasya” dergisinde yapılan bu değerlendirme, ismin anlamını ve gerekçesini tam olarak yansıtmaktadır. Promete, ateşi insanlara tanıttığı için cezalandırılırken, Bolşevik işgali sonrasında ülkelerini terk etmek mecburiyetinde kalan siyasi aydınlar da Promete ile özdeşleştirilmiştir. Ateş ise bugünün petrolü olarak kabul edilmiştir. Resulzade'nin bu benzetmesinde, Promete Azerbaycan'ı, kartal Rusya'yı, ateş de petrolü temsil eder. Promete'nin suçu insanlara ateşi tanıtmaksa, Azerbaycan'ın suçu nedir? Petrol ülkesi olması mı, yoksa Doğu'da kurulan ilk cumhuriyet olarak bağımsızlığın değerini göstermesi mi? Azerbaycan'ın coğrafi ve siyasi konumunu ve Rusya'nın işgalci siyasetini gözönünde bulundurursak Promete gibi Azerbaycan'ın da suçunun insanlara, vatandaşlarına bir gün bile istiklâlin değerini göstermiş ve bunu yaşatmış olması idi. İnsanlığa güç ve kendini koruma cesareti veren ateşle insanın tanışması nasıl Zeus'u korkuttuysa, petrol de Rusya'yı aynı şekilde korkutmuştur. Bu bağlamda, Promete Hareketi'nin üyeleri, Rus tehdidine karşı ortak bir mücadele etmeleri gerekmekte idi.

Pilsudski, Rusya'nın parçalanması gerekliliğini savunarak ülkesinin bağımsızlığını korumak için Rus İmparatorluğu altındaki milletlerin birliğini sağlama fikrini benimsedi. Rus-Japon Savaşı (1904-1905) öncesinde, Rus olmayan milletlerin ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Rusya'nın parçalanması gerektiği düşüncesini Japonya'ya ilettili. Piłsudski, Polonya'nın bağımsızlık mücadelesi sırasında Osmanlı Devleti ile ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiş ve bu doğrultuda Polonya-Osmanlı Devleti Dostluk Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. 1916 yılında, Budapeşte'deki Türk konsolosluğu aracılığıyla, Rusya'ya karşı Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin ortak bir cephe oluşturulmasının gerektiğini savunan bir bildiri de sunmuştur. Bu önerilen ittifak, geniş bir bölgeyi kapsayarak Vistül Nehri'nden Süveyş Kanalı'na kadar uzanacaktı²³. Bu şekilde, bölgedeki ülkelerin iş birliği yaparak daha güçlü bir savunma hattı oluşturması ve Rusya İmparatorluğu'nun yayılcı politikalarına karşı durulabilmesi hedeflenmiştir. Bu girişim, Piłsudski'nin Avrupa'daki güç dengelerini değiştirme çabalarının bir parçası olarak görülmekte idi. Bu nedenle Schaetzel Polonya'nın Ankara'daki askerî ataşesi olarak atandığında, kendisine Türkiye'deki Ukrayna, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan,

²² Togan, s. 556, Mehmet Emin Resulzade, “Ateş Çalan Promete”, *Yeni Kafkasya*, S. 1, İstanbul Eylül 1923, s. 1-2.

²³ Tadeusz Iwański, Jan Jacek Bruski, Między Prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926, *Nowy Prometeusz*, S.1, 2010, s. 199-207; Ahat Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 236.

Kırım, İdil-Ural ve Türkistan'dan olan muhacir aydınlarla irtibat sağlaması görevi verildi²⁴. Prometeizm düşüncesinin felsefi ve siyasal çerçevesinin sözcülüğünü ise 1919 yılından yayınlanmaya başlayan *Wschod Polski* ve 1920 yılı ortalarında yayın hayatına giren *Przymierze (İttifak)* isimli dergiler üstlenmişti. *Przymierze* dergisinin baş editörlüğünü üstlenen ekonomist ve istatistikçi Włodzimierz Wakar, “Yeniden Doğan Milletlerin Dostluk Uzlaşısı” adıyla bir teşkilat kurarak Ukraynalı, Slav Kazakları ve Kafkasya'dan olan muhacir aydınları temsilcilerini bir araya getirmiştir. Bu organizasyon içinde, daha sonraki yıllarda Sovyet karşıtı muhacirleri bir araya getirerek Promete Hareketi'nin oluşumuna katkı sağlayacak Polonyalı prometeciler, Stanisław Stempowski, Stanisław Siedlecki ve Tadeusz Hołowko gibi isimlerle faaliyet göstermekteydi. Ağustos 1920'de yayımlanan ilk sayısında Wakar, derginin amacını “Büyük Dünya Savaşı esnasında uluslararası düzlemde özgür ve eşit olmak amacıyla bağımsızlıklarını ilan eden yeni milletlerin siyasi iş birliğini sağlamak” şeklinde tanımlamaktaydı²⁵. Bu çerçevede, dergi, hem Prometeizm ideallerini yaymayı hem de bölgedeki ulusal hareketleri desteklemeyi hedeflemiştir.

Promete Hareketi'nin doğuşunda önemli rol oynayan bir diğer devlet Ukrayna idi. Özellikle Ukrayna'da, Simon Petlyura,²⁶ Rusya'ya karşı direnişin öncülüğünü üstlenmişti. Fakat bu mücadelede başarısız oldu. Bunun üzerine Petlyura, Ruslara karşı ortak bir cephe oluşturmak için Piłsudski ile anlaşmak için Polonya'ya gitti. Piłsudski, 21 Nisan 1920'de imzalanan Varşova Antlaşması ile Simon Petliura'nın liderliğindeki Ukrayna hükümetini Ukrayna'nın meşru yönetimi olarak tanımış ve Sovyetlerden bağımsızlık mücadelesine siyasi ve askerî destek sağlayacağını ilan etmiştir. Polonya ve Ukrayna ordularının 1920'nin ilk yarısındaki başarılı ortak harekâtları, aynı yılın sonbaharında Sovyetler tarafından durdurulmuş ve Kızıl Ordu'nun karşı saldırısıyla neredeyse Varşova'ya kadar ilerlenmiştir. Ancak Piłsudski'nin ustaca yönettiği askerî manevra sonucunda Kızıl Ordu ağır bir yenilgi almış ve Sovyetler barış masasına oturmak zorunda kalmıştır. Bu süreç, 18 Mart 1921'de Letonya'nın başkenti Riga'da imzalanan antlaşma ile sonuçlanmış ve Sovyet-Polonya savaşı sona ermiştir. Aynı dönemde Litvanya ve Belarus da bağımsız devletler olarak ortaya çıkmıştır. Aralık 1922 tarihinde Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ilan edilmesiyle Piłsudski'nin federalizm planı başarısız olmuştu, fakat Prometeizm'in diğer boyutuna, yani Sovyet yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi veren Rus olmayan milletlerin desteklenmesi politikasına ağırlık verilmesi gerektiği anlaşılmıştı. Bu doğrultuda, Sovyet sınırları içinde veya daha önce de bahs ettiğimiz gibi Avrupa'da mücadele yürüten millî grupların ortak bir cephe haline getirilmesi amaçlanıyordu²⁷. Öylece Prometeizm kavramı 1921-1926 yıllarında Polonya dış politikasının bir eğilimi

²⁴ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 206-207.

²⁵ Andican, *Türkistan Milli Birlik Hareketi...*, s. 41.

²⁶ Simon Petlyura, Kazak kökenli bir Ukraynalı politikacı ve yazardı. Eğitimini Rus Ortodoks Semineri'nde aldı, ancak Hromada hareketine katılınca okuldan atıldı. 1900'de Devrimci Ukrayna Partisi'ne katıldı ve siyasi baskılardan kaçmak için Kuban'a gitti. 1917'de Ukrayna Genel Askeri Komitesi başkanı ve ilk askerî işler bakanı oldu. Polonya'ya çekilerek Ukrayna hükümetinin başı olarak tanındı. 1924'te Paris'e yerleşti ve 1926'da Sholom Schwartzbard tarafından öldürüldü. Petliura, bazıları tarafından Ukrayna'nın bağımsızlığı için bir kahraman, bazıları tarafından ise eleştirilen bir figür olarak anılır.

(<https://www.findagrave.com/memorial/7329/simon-petlyura>, (Erişim Tarihi: 24.07.2024).

²⁷ Andican, *Türkistan Milli Birlik Hareketi...*, s. 41-42.

olarak Pilsudski'nin ve taraftarlarının hakimiyette oldukları dönemde siyasal bir platforma taşınmış oldu. Gelişen olaylar çerçevesinde Petlyura Ukrayna'nın eski liderleriyle birlikte Paris'te *Trisub* adında bir dergi yayımlayarak Ukrayna milliyetçiliğini teşvik eden bir hareket başlattı. Ancak Petlyura'nın 1926'da, Ukrayna'daki Yahudi karşıtı olaylara tepki olarak gerçekleştiği iddia edilen bir suikast sonucu hayatını kaybetti²⁸.

Ermeniler ve Belaruslar dışında Sovyetler Birliği çatısı altında olan hemen hemen bütün ulusların diasporadaki siyasi teşkilatları Promete Hareketi'nde iştirak etmiştir. Gürcü Sosyalistler, Azerbaycan'dan Müsavat Partisi, Kırım Türkleri'nin Millî Fırkası, Türkistan'ın Millî Türkistan Birliği ve Kuzey Kafkasya Türk grupları Promete Hareketi'nde faaliyet göstermekteydi. Ukrayna'yı Roman Smal Stotski ve Şulgin, Azerbaycan'ı Mehmet Emin Resulzade ve Mir Yakup, Türkistan'ı Mustafa Çokay, Gürcistan'ı Jordaniya ve Kvazava, Kuzey Kafkasya'yı Said Şamil, Hurşilov ve Tausultan Şakmanov, Kırım'ı Cafer Seydahmet, İdil-Ural'ı ise Ayaz İshaki temsil etmekteydi²⁹. Ermeniler, kendi ulusal hedeflerine odaklanmışlardı ve Türklerin çoğunluğunu oluşturduğu herhangi bir teşkilatta bulunmaktan uzak durarak işbirliğinden uzaklaşmışlardır³⁰.

Promete Hareketi'nin faaliyetleri dört ana alanda düzenli ve sistemli bir şekilde yürütülüyordu. Bunlar arasında siyasi ve sosyal teşkilatlanma, basın faaliyetleri, bilimsel çalışmalar ve istihbarat faaliyetleri şeklinde tanımlanabilir. Bu dört alan, Promete Hareketi'nin etkili ve koordineli bir şekilde faaliyet göstermesine olanak tanımıştır. Hareketin yönetildiği siyasi merkez, 1926'da Varşova'da Promete Ligi adıyla kuruldu. Ayrıca, hareket içindeki temsilciliklerin oluşturduğu bir merkez kurulu da bulunmaktaydı. Konsey başkanlığına Ukrayna'dan profesör Roman Smal Stotsky getirilmişti. Başkan vekilliklerini ise Salakaja Midvani ve 1933'ten sonra Georgiu Nakaşidze üstlenmişlerdi. Diğer Merkez Konsey üyeleri arasında Azerbaycan'dan Mehmet Emin Resulzade, Kuzey Kafkasya'dan Barasbi Baytugan ve Gürcistan'dan Konrad İmnadze bulunmaktaydı. Hareket çerçevesinde ayrıca Kafkasya Bağımsızlık Komitesi olarak bilinen ve farklı bölgeler arasındaki anlaşmazlıkları çözmeyi ve koordinasyonu sağlamayı amaçlayan Kafkasya Birliği kuruldu³¹.

Sovyetler Birliği'ne karşı haklarını savunma faaliyetlerinde bulunan teşkilatın Merkezi Konseyi'nde Polonya, Ukrayna ve Kafkasya'dan gelen siyasi muhacirler görev almaktaydı. Türkistan, İdil-Ural ve Kırım'ın temsilcileri ise yalnızca Promete Hareketi'nin genel kurulunda bulunuyordu³².

Polonya ile Promete Hareketi arasındaki temasların güçlendirilmesi amacıyla, 1927 yılında Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde Promete Klüpleri kuruldu. Bu klüplerin bulunduğu şehirlerdeki Millî Teşkilat üyelerinin klüplere üye olmaları bekleniyordu. Klüpler öğrencilere 160 Zloty'lik (polonyanın para birimi) burs da sağlamaktaydı. Klüpler, teşkilat liderleri ile ilgili ülkelerin siyasi ve kültürel alandaki seçkinlerini bir araya getirerek

²⁸ Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 240.

²⁹ Nesiman Yaqublu, *Müsavat Partiyasının Tarihi*, Adiloğlu, Bakı 2012, s. 211-212, Soçkov, s. 40, Xaleddin İbrahimli, *Azerbaycan Muhaciret Tarihi*, ADPU Neşriyyatı, Bakı 2012, s. 132.

³⁰ Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 20.

³¹ Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 246.

³² Ali Akış, *Aklında Kalanlar, Hatıralar-Konuşmalar*, Neyir Maatbacılık, Ankara 2002, s. 29.

köprü işlevi görmekteydi. Ayrıca, kadın ve gençlik kollarının oluşturulmasıyla teşkilatın faaliyet alanı daha da genişletildi³³.

Promete Hareketi, Sovyetler Birliği çatısı altında olan devletlerin yeniden bağımsızlıklarını kazanma amacıyla ortak mücadele etmeyi hedeflemesine rağmen, dış siyasette Polonya ve Batılı devletlerin isteklerine göre yönlendiriliyordu. Ortak düşman ve çıkarlar, Promete temsilcilerinin ideolojik birliğinin temelini oluşturuyordu. Patrik von zur Mühlen'e göre, siyasî fırsatçılık nedeniyle birliğin ideolojik yönüne yeterince değer verilmiyordu. Ancak, Promete Hareketi'nin temsilcileri, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından da demokratik ilkelerden taviz vermeden hareket etmeye devam ettiler³⁴.

Promete'nin Yaşamı

Promete Hareketi'nin varlığını nasıl sürdürebildiğini ortaya çıkarmak için hem mali ve siyasi destekçilerin değerlendirilmesi gerekir. Promete Hareketi'nin örgütsel desteği, Varşova'daki Doğu Enstitüsü ve Vilna (Vilnius)'daki Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsü tarafından üstlenilmiştir. Bu enstitü, Promete Hareketi'nin stratejik hedeflerinin belirlenmesi ve hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Hem akademik hem de entelektüel düzeyde faaliyet gösteren bu kurum, hareketin ideolojik temellerini güçlendirmek ve Sovyet karşıtı mücadeleyi uluslararası alanda daha etkili bir şekilde duyurmak amacıyla çalışmaktaydı. Mali olarak en önemli destekçisi şüphesiz Polonya idi. Polonya, diasporadaki hükûmetlere önemli miktarda yardım sağlıyordu. Promete Hareketi İsviçre, Fransa, İtalya ve Japonya'dan siyasi destek aldı. Diğer devletlerden de destek almak adına Paris Barış Konferansı'na katıldılar. Kafkasyalı delegelerin temel hedefi, Milletler Cemiyeti'nde temsil edilme hakkını elde etmek, kendi devletlerinin bağımsızlığını uluslararası alanda garanti altına almak ve SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ndeki temsilini engellemeye çalışmaktı. İsviçre hükûmeti de benzer şekilde bu örgütlerin kendi sınırları içindeki varlığını kolaylaştırmaya hevesliydi. Promete Hareketi'nin en önde gelen destekçilerinden biri Journal de Genève'in baş editörü Jean Martin'di. Martin, 1921'den itibaren İsviçre'ye yerleşen Gürcü siyasi aydınlar için siyasi tanınma ve haklar talep etti. Çabaları sonucunda, Gürcü Derneği kuruldu ve Gürcüler İsviçre'de önemli bir diasporaya dönüşmeye başladı. Martin, kendi dergisi dışında Prométhée dergisinde de katkıda bulunuyordu. Bir diğer destekçi, İsviçre'de yirmi yıl boyunca Dışişleri Bakanı ve Milletler Cemiyeti sözcüsü olarak görev yapan Giuseppe Motta'ydı. O 1922 yılında Gürcistan'ın bağımsızlığının Milletler Cemiyeti tarafından tanınmasına katkıda bulunarak Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine karşı çıkmıştır³⁵.

Destekçiler arasında Fransa önemli bir rol oynamıştı. Diasporadaki hükûmetlerin temsilcileri Paris'te bulunuyor ve Fransa, siyasi propaganda için bir platform sağlıyordu. Bu desteği, 1913 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde kurulan "Fransa Doğu Komitesi" sağlamıştır. Komitenin başkanları Paul Doumer ve Claude Farrare, Promete Hareketi'ne destek veriyordu. Prométhée dergisinin ikinci sayısında bu komiteye de yer

³³ Akış, 2002, s. 27.

³⁴ Mühlen, s. 21.

³⁵ Copeaux, Etinne, *Prometeci Hareket*, çev. Ercan Eyüboğlu, (S. Vaner, *Unutkan Tarih*), Metis yayınları, İstanbul 1996, s. 36, Aleksandr Ratner, Proekt "Prometey", *Serbskaya gazeta*, Yanvar 2016, s. 4.

verilmiştir. Siyasi gelişmelere bağlı olarak İtalya, Almanya, İngiltere ve Japonya da Promete Hareketi'ne ilgi göstermiştir. Türkiye ise Sovyetlerle antlaşmasına rağmen, sınırlarındaki faaliyetleri genellikle görmezden gelmiştir. Japonya, Sovyetlere karşı bu birlikten faydalanmayı amaçlayarak siyasi destek sağlamıştır. Bu desteğin bir sonucu olarak, Batı'da Prometeizmi canlandırarak Rusya'ya yönelik saldırıları artırmayı hedefliyordu³⁶.

Promete Hareketi'nin Faaliyet İstikametleri

Promete Hareketi'nin faaliyetleri, çeşitli alanlarda Sovyetler Birliği'ne karşı direnişin desteklenmesi ve Sovyetler Birliği çatısı altındaki halkların bağımsızlık mücadelesine katkı sağlanması üzerine şekillenmiştir. Bu bağlamda hareketin stratejileri şu şekilde özetlenebilir: Promete Hareketi, uluslararası hukuk ve diplomasinin sunduğu imkanlardan yararlanarak, diaspora teşkilatlarının Bolşevik karşıtı faaliyetlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu teşkilatlar, ister ayrı isterse de ortak çalışmalar yürütme yolunu tercih etsinler, temel amaç Promete Birliği'nde bulunan millî devletlerin yeniden tesis edilmesi idi. Hareket, Sovyetler Birliği'nin iç siyaseti, ekonomik ve kültürel alanlardaki hukuki ihlalleri takip ederek, bu ihlalleri uluslararası kamuoyuna duyurmak için konferanslar, kurultaylar ve toplantılar düzenlemiş, dünya devletleri ve uluslararası kuruluşlar nezdinde bu ihlallere karşı yasal itirazlar geliştirmiştir. Ayrıca, hareket SSCB'de faaliyet gösteren gizli örgütlerle iş birliği yapmış, bu örgütlere dışarıdan gazete, dergi gibi bilgi kaynakları sağlamış ve mali destek vererek bu hareketin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Hareket, ulusal bağımsızlık düşüncesini teşvik etmek ve bu düşüncüyü derinlemesine incelemek amacıyla bilimsel ve teorik araştırmalar yürütmüş, böylece ulusal özgürlük mücadelelerinin entelektüel temellerini güçlendirmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra, muhacir basınına maddi destek sağlayarak basın organlarının faaliyetlerini sürdürülebilir hale getirmiştir. Hareket, Sovyetler Birliği'nde ulusal devrimlerin teşvik edilmesi, bağımsızlık mücadelelerinin desteklenmesi ve özellikle SSCB'nin heterojen yapısının uluslararası düzeyde propaganda edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin parçalanması gerekliliğini vurgulayan bir strateji izlemiş ve pasif bölgelerde milliyetçi bilincin oluşturulmasına yönelik çabalar yürütmüştür. Sonuç olarak, Promete Hareketi, SSCB'nin sömürgeci politikalarını uluslararası alanda ifşa etmek amacıyla sistematik çalışmalar yapmış ve ihtilafli topraklar üzerindeki egemenlik sorunlarını önemsiz bulmuştur. Hareket, hiçbir hükümet, parti ya da merkezi otoritenin kontrolü altında olmayan bağımsız bir yapıda olmuştur. Kendi siyasi sorumluluğu çerçevesinde hareket ederken, üyelerinin bağlı oldukları millî merkezlerle ilişkilerini de kısıtlamamıştır³⁷.

Promete'nin Millî Merkezlerle Güçlendirilmesi

Promete Hareketi'ni iki dönemde değerlendirilebilir. İlk dönem, 1934 yılına kadar olan ve merkezleşmiş bir yapıya sahip, amacına ulaşacağı kesin görünen İstanbul ve Paris merkezli faaliyet dönemidir. Bu süreçte, Prometeciler, kendi basın yayın ve teşkilatlanma araçlarını kullanarak mücadelelerine devam ediyorlardı. İkinci dönem ise 1934 tarihinden itibaren Sovyetlerin Milletler Cemiyeti'ne kabulüyle başlayan çöküş dönemidir.

³⁶ Soçkov, s. 144, Copeaux, s. 36.

³⁷ Soçkov, s. 141.

Polonya Dışişleri Bakanı Tadeuş Holowku, siyasi aydınlarla iki yıl süren görüşmelerinin ardından, partilere bağlı teşkilatların muhacir birliklerini parçaladığını gözlemlemiştir. Bu durum, muhacirlerin içsel birliğini zayıflatmış ve toplumsal dayanışmalarını olumsuz etkilemiştir. Bu sorunun önüne geçmek için Kafkasya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık kazanmasını savunmuş ve bu hedefe ulaşmak için siyasi parti ve teşkilat üyelerinin birlikte hareket edebilecekleri Millî Merkezler oluşturulmasını önermiştir. 26 Şubat 1927 tarihinde İstanbul'da faaliyete geçen Azerbaycan Millî Merkezi, Holowku'nun bu görüşünün somut bir örneğidir. Ali Merdan Topçubaşı başkanlığındaki merkezde, baş sekreterlik görevini Resulzade üstlenmiş ve mali işler sorumluluğu Emircanov'a verilmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan Millî Merkezleri'nin oluşturulmasından sonra Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin yeniden kurulması gerekliliği ortaya çıktı. Yapılan toplantılar sonucunda, 7 Mart tarihinde komitenin yeni tüzüğü kabul edildi. Tüzüğün 2. maddesi uyarınca, komitenin üyeleri Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Millî Merkezleri tarafından belirlenecekti. Bu durum, Resulzade ve Jordaniya'nın Kafkasya İstiklâl Komitesi'ni tamamen kendi kontrolleri altına alabilecekleri anlamına geliyordu. Millî Merkezlere bu yetkinin verilmesi, Promete Hareketi'nin merkezileşmesini daha da güçlendirmişti³⁸.

Prométhée Dergisi

Promete Hareketi'nin en etkili faaliyetlerinden biri çıkartmakta olduğu süreli yayınlardı ve bu amaçla *Prométhée Dergisi*'nin kurulması kararlaştırılmıştır. İlk başta dergi, Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin faaliyete başladığı İstanbul'da yayımlanması düşünülmüştü. Türkiye'nin tercih edilmesinin nedeni, Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin Kafkasya'daki cumhuriyetlerle etkin bir iletişim ağı kurmasını, bilgi akışı sağlamasını ve propaganda faaliyetlerini daha verimli bir şekilde yürütmesini desteklemektir. Derginin faaliyeti için her ay 1000 doların Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin hesabına yatırılması planlanmıştı, bunun 250 doları ise derginin yayımı için ayrılmıştı. Bağımsız Kafkasya Dergisi'nin editörlüğü ve kuruluşu için Resulzade ilk aday olarak düşünülmüştü. Fakat kısa sürede derginin Türkiye'de faaliyet göstermesi için uygun ve istikrarlı bir zemin bulunmadığı anlaşıldı. Şöyle ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Bolşeviklerle yaptığı anlaşmalar, derginin Bolşevik karşıtı içeriklerini yayımlamasını zorlaştırabilirdi. Ayrıca, Resulzade'nin Ceyhun Hacıbeyli'ye³⁹ yazdığı mektupta belirttiği gibi, derginin İstanbul'da yayımlanması planlanmıştı. Ancak, Hosrov Bey'in⁴⁰ dergi üzerinde sahiplik ve imtiyaz haklarının

³⁸ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 220-221.

³⁹ Ceyhun Hacıbeyli, 28 Mayıs 1918 tarihinde kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni temsilen Paris Barış Konferansı'nda Alimerdan bey Topçubaşov'un başkanlık ettiği heyetin bir üyesi olarak Fransa'ya gitmiştir. 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesi nedeniyle Bakü'ye dönemeyen Hacıbeyli, yaşamını Fransa'da sürdürmek zorunda kalmıştır.

⁴⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Savunma Bakanı ve Karabağ General-Gubernatörü Hosrov Bey Sultanov, 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Rus Bolşevikleri tarafından işgal edilmesinin ardından Türkiye'ye gitmiş ve muhacir hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Azerbaycan'ın özgürlük mücadelesini Türkiye'nin yanı sıra İran, Fransa ve Almanya'da sürdürmüştür. 1936 yılında Türkiye'ye dönerek önce Trabzon'da, ardından İstanbul'da yaşamıştır. Hosrov Bey'in faaliyetlerinin önemli bir kısmı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali altındaki Türkiye topraklarında Anadolu Türklerine yapılan yardımla ilişkilidir. (Nesiman Yaqublu, Xosrov Bey Sultanov-Azerbaycanın ilk Herbi naziri, Qarabağın cesur müdafiçisi, Medeniyyet Az, S.3, 2019, s. 14-18).

kendinde olmasını istememesi ve Gürcülerin, dergi kadrosunun *Yeni Kafkasya* dergisi kadrosuyla karışabileceği endişesi nedeniyle Paris derginin merkezi ve yayım yeri olarak seçildi. Fakat, Paris'e taşındıktan sonra derginin hem yapısında hem de amacında bazı değişiklikler yaşanmış, dergideki imzalar ve makaleler Gürcü ruhunu yansıtmaya başlamıştır⁴¹.

Derginin ilk sayısı Kasım 1926'da 1000 nüsha olarak basıldı ve kapağında "Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya) ve Ukrayna Halklarının Millî Müdafaa Organı" olduğu belirtildi. İlk sayının hazırlanma yeri ise Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliği'nin eski Dışişleri Bakanı Haydar Bammat'ın Paris'teki evi oldu. Onun bidirdiğine göre dergiye mitolojik titan Promete'nin adının verilmesi de Bammat'ın önerisiydi ve derginin kapağında, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş devletleri temsil etmek adına Promete'nin kollarına ve ayaklarına vurulmuş zincirlerden kurtulmaya çalıştığı bir resim bulunuyordu. SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesinden sonra yaşanan siyasi gelişmeler, derginin görünüşünde de değişikliklere neden oldu. Temmuz 1934 sayısında kapak resmi kaldırılarak, beyaz bir kapak üzerine sadece *Prométhée* yazısı basıldı⁴².

Prométhée Dergisi, hukuken Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin bir organı olarak kabul edildiği için Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'yı temsilen her bir millî bölgeden bir temsilcinin bulunması gerekmektedir. Azerbaycan'ı temsilen Fransa'da hukuk doktoru olan Mir Yakup Mehdiyev⁴³ bulunuyordu. Ahat Andican ise yönetim kurulunda bulunan temsilcileri farklı şekilde göstermiştir; Azerbaycan adına Mustafa Vekili, Gürcistan adına Georges Gvazawa ve Ukrayna'dan eski bakan Aleksandr Şulgin, Kuzey Kafkasya adına Mir Yakup bulunmaktaydı. Kuzey Kafkasya'dan Mir Yakup Mehdiyev'in temsilci olması düşündürücüdür. Çünkü Mir Yakup Mehdiyev Azerbayca'nı temsilen bulunmakta idi. Derginin editörlüğünü ise 1926-1938 yılları arasında Gürcü Millî-Demokratlarından George Gvazawa üstlenmişti. Yayın danışmanı ve yayınların düzenlenip basıma uygun hale getirilmesinden sorumlu olan kişi ise Türkistan'da Fransızca öğretmenliği yapan ve Rusça ve Türk lehçelerine hakim olan Joseph Castagne idi. Yetkililere her ay yaklaşık 1000 frank maaş tahsis edilmekteydi⁴⁴.

⁴¹ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 221, Rezulzade, s. 71.

⁴² Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 215, *Prométhée*, Kapak, organe de défense nationale des Peuples du Caucase (Géorgie, Azerbaïdjan, Caucase du Nord), de l'Ukraine et du Turkestan, ed. Georges Gvazawa, Paris Temmuz 1934.

⁴³ Mir Yakup Mehdiyev (1891-1952), Azerbaycan Cumhuriyeti'nde siyasetçi olarak, 1917'de Rusya'da Müslüman Federasyonu'nun kurulması için büyük çaba göstererek İttihat Partisi adına Türkiye'de barış görüşmelerini yürütecek üç kişilik kurulun bir üyesiydi. Mehdiyev, Paris Barış Konferansı'na gönderilen Azerbaycan Barış Komitesi'nde görev alarak 28 Mayıs 1919'da ABD Başkanı Wilson tarafından kabul edildi. Nihayetinde 11 Ocak 1920 tarihinde, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığı De facto (fili) olarak Paris Barış Konferansı'nda tanıdı. Mehdiyev, hastalanarak dört yıl komiteden ayrıldıktan sonra *Prométhée Dergisi*'nin editör kurulunda yer aldı. 1927'de Azerbaycan Milli Merkezi'nde görev yaptı. Hem komitede hem de millî merkezde bağımsız hareket etti. Topçubaşı'nın hastalığı sırasında komitenin Başkan yardımcılığı görevini üstlendi. Mehdiyev, İstanbul'daki Harp Akademisi'nde Rusça öğretmeni olarak çalışmıştır (Ömer Özcan, *Azerbaycan Siyasi Önderliğinde Mir Yakup Mehdiyev*, Azerbaycan MEA'nın Xeberleri. İctimai Elmler Seriyası, Bakı 2018, S. 1, s. 244).

⁴⁴ Mamulia Giorgi, Ramiz Abutalıbov, *Odlar Yurdu Azadlıq ve...*, s. 216, Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 250.

Bu süreçte, Ukrayna temsilcilerinin derginin yönetiminde yer alması, Polonya yetkili makamlarının öncelikli hedeflerinden biri haline geldi. Ancak, bu öneri başlangıçta Kafkasya temsilcileri tarafından olumlu karşılanmamıştır. Şöyle ki, dergi Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin yayın organı olma niteliğini kaybedecekti. Holowku, Topçubaşı'na yazdığı bir mektupta, Kafkasya adının kullanılması durumunda yayının öneminin azalabileceğini ve ilginin düşebileceğini belirterek, Ukraynalı temsilcilerin dergi kadrosuna dahil edilmesinin, Paris'teki başarısında önemli bir rol oynayacağını belirtmiştir. Sonunda her iki taraf anlaşmaya vardı. Derginin Kafkasya dergisi olarak gösterilmese de, hukuken Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin organı olma statüsünün korunacağı bildirildi. Bundan sonra dergi kapağına, "Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya) ve Ukrayna Halklarının Millî Müdafaa Organıdır" ifadesine yer verildi⁴⁵. Ukrayna'nın dergide temsili üzerine Resulzade, Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı mektupta, Prométhée Dergisi'nin yalnızca Kafkasya'dan olan temsilcilerin elinde olmaması ve Ukrayna yetkililerinin de dergiye dahil edilmesi durumunda, Türkistan'dan da temsilcilerinin dergiye dahil olmasının zaruri olduğunu belirtmiştir⁴⁶. Türkistan temsilcilerin dergide yer alması, Türk birliğinin sağlanması ve ortak sorunların çözülmesi açısından büyük önem taşıyacaktı. Nitekim 1927 yılının Haziran ayında çıkan 8. sayısından itibaren *Prométhée Dergisi*, "Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan Halklarının Millî Müdafaa Organı" ibaresi eklenerek yayımlanmaya başladı. Her sayıda 32 sayfa bulunan derginin bir nüshası Fransa'da 3 frank, diğer ülkelerde ise 5 frank, abonelik ücretleri ise Fransa'da yıllık 30 frank, diğer ülkelerde ise yıllık 50 frank olarak belirlenmiştir.

Derginin amacı ve programı, ilk sayısında şu şekilde açıklanmıştır:

Rusya'nın sosyal ve siyasi yapısını dikkate almadan, kuruluş süreci ve nüfus çeşitliliği açısından tarihsel olarak parçalanması gerektiğini uluslararası kamuoyuna göstermek. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rusya'dan ayrılarak bağımsızlık ilan eden, ancak yeniden sömürge yönetimine giren halkların kültürel gelişimi ve siyasi yetkinliği tartışmaya açıktır. Sovyet Egemenliği'nin varlığı, uluslararası barışı ve Avrupa medeniyetinin kaderini tehlikeye atan yeni bir Rus emperyalizmi biçimidir. Kafkasya'nın bağımsızlığını kazanarak birleşik bir konfederal devlet olarak var olması, Rus emperyalizminin sonunun gelebileceğine dair bir umut taşımaktadır⁴⁷.

Prométhée Dergisi, 1926-1934 yılları arasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde dergide yayımlanan 400'den fazla orijinal makale, siyasi, ekonomik ve diğer konularda değerli bilgiler sunmuştur. Makale yazarları şu şekildedir: Kvazava 123 makale, Mir Yakup 82 makale, İbrahim Çulık 29 makale, Resulzade 37 makale ve Mustafa Çokay 31 makale yazmıştır. Derginin yazar kadrosunda, bu isimlerin yanı sıra, Fransız sosyalist liderlerinden Adrian Marguet, Fransa Parlamentosu Cumhuriyetçi Demokrat Birliği üyesi Evain Emmanuel, Fransa'nın Kafkasya'daki komiseri Abel Chavelye, Cenevre Gazetesi editörü Martin Jan, İsviçreli avukat Edouard Chapuisat ve Fransa Parlamentosu'nun tarafsız üyesi Jan Molinie gibi önemli isimler de yer almıştır.

⁴⁵Georgiy Mamuliya, Ramiz Abutalıbov, *Strana Ogney. V Bor'be Za Svobodu I Nezavisimost, Politicheskaya Istoriya Azerbaydjanskoy Emigratsii. 1920-1945 Gg.* "CBS", Bakı 2014, s. 270.

⁴⁶ Resulzade M., *Mektuplar, Şefibeyçilik*, Kitab Klub, Bakı 2017 s. 64.

⁴⁷ Baş Makale, *Prométhée*, S. 1, Paris 1926, s. 1-2.

Dergi, Moskova'nın dış politikası, Almanya'nın Sovyetlerle ilişkileri ve temsilci devletlerin iç sorunları gibi konuları ele almıştır. Ayrıca, güncel olaylara dair de bölüm mevcuttur. Bu bölümde, terör, idamlar, Kafkasya'nın sorunları gibi konular öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, bilimsel kongreler ve sanatla ilgili gelişmeler de derginin içeriğinde yer almıştır. *Prométhée Dergisi*, Sovyet siyasetinin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak amacıyla Moskova'nın dış politikası hakkında bilgi vererek önemli bir görev üstlenmiştir. Dergi, Komünizm ve Yeni Ekonomi Politikası (NEP) konularında da önemli bilgiler sunmuştur⁴⁸.

Dergide genellikle konular ardışık olarak ele alınıyordu. Her zaman baş makalede Bolşevizm incelenirken sonrasında halkların kendi kaderlerini kendilerinin seçmesi, Kafkasya'da en büyük sorunlardan biri olan petrol meselesi gibi konulara yer veriliyordu. SSCB'ye dair bilgiler çoğunlukla Türkiye'den sağlanıyordu. Sovyetlerle ilgili bölümde Resulzade, Mir Yakup Mehdiyev, Mustafa Çokayoğlu, S. Menagarı ve Amıranı, Andros gibi isimler yazılarıyla yer alıyordu. Dergide, Sovyet Kolektifleştirme Siyaseti ile ilgili makalelere de önemli bir yer ayrılmıştır. Bu makaleler, kolektifleştirmenin Kafkasya üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Yazılar, kolektifleştirmenin bölgedeki toplumsal ve ekonomik yapılar üzerindeki etkilerini tartışırken Kafkasya devletlerinin birleşmesinin zorunluluğunu vurgulamaktadır. Kolektif çiftliklerin oluşturulmasından sonra köylü isyanlarının arttığı ve bu bağlamda, kolektifleştirmenin olumsuz sonuçlarına karşı bir bütünleşme çağrısında bulunularak bölgesel birliğin önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır⁴⁹.

Prométhée Dergisi'nde 1937'den sonra gelişmeler dergide düzenlemelerin yapılmasını gerektirdi. Özellikle derginin Şubat 1937 tarihli 133. sayısında, Türkiye sınırları içerisindeki Ardahan ve çevresindeki Türkiye'ye ait toprakların Gürcistan'a ait olduğu iddiaları gündeme getirildi. Bu durum, derginin Türk temsilcileri tarafından eleştirildi ve derginin yeniden gözden geçirilmesine ve birtakım değişikliklere gidilmesine neden oldu. Bu tartışmalar sonucunda, Türkistan Millî Birliği bu konuda tutumunu açıkça belirtti. Türkistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya kuruluşları, derginin yönetimini ve editör Gvazawa'yı eleştiren yazılar kaleme almışlardır. Bu yazılarda, yönetim değişikliği gerçekleştirilmediği takdirde *Prométhée Dergisi* ile olan ilişkilerini yeniden değerlendireceklerini belirtmişlerdir. Bu gelişmelerin ardından, *Prométhée Dergisi*'nin yayını geçici olarak durdurulmuş ve editör Gürcü Gvazawa görevden alınmıştır. Bununla birlikte, Türkistan'dan olan aydınlar, derginin Ocak 1934 tarihli 86. sayısında Doğu Türkistan'daki gelişmelerle ilgili bir makale yayımladıktan sonra, 133. sayıya kadar dergide yazı yayınlamamışlardır⁵⁰.

Dergi, Ukrayna'nın eski Dışişleri Bakanı Aleksandr Şulgin'in yönetiminde, Kasım 1938'den itibaren daha geniş bir sayfa formatıyla ve iki ayda bir yayımlanmak üzere *La Revue de Prométhée* adıyla tekrar yayım hayatına başlamıştır. *Prométhée* 32 sayfa iken, *La Revue de Prométhée* 270 sayfaya kadar çıkararak daha kapsamlı makaleler ve daha fazla bilgi içeren ansiklopedik bir formata dönüştü. Dergi, 1926-1938 yılları arasında *Prométhée* adıyla 155 sayı yayımlamışken, 1938-1940 yılları arasında yalnızca 18 sayı yayımlanmıştır.

⁴⁸ Georges Scelle, "La Politique exterieur de Moscou", *Prométhée*, S. 2, Aralık 1926, s. 1.

⁴⁹ Joseph Salakaja, La Géorgie Sous les Soviets, *La Revue de Prométhée*, Paris Fevrier 1939, s. 109.

⁵⁰ Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 454-455.

Derginin içeriğinde de değişiklikler yaşanmıştır. Derginin amacı, iç kapakta şu şekilde belirtilmiştir: “Doğu Avrupa, Orta ve Kuzey Asya’nın millî meselelerini incelemeye adanmış bu dergi, Moskova tarafından baskı altında tutulan halkların yaşamlarını, siyasi amaçlarını, kültürlerini, etnolojilerini ve tarihleri hakkında mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde sunmayı hedeflemektedir. Derginin yayın kurulu bu konularda seçkin uzmanlardan oluşmakta ve bu halkların önde gelen kişi ve kuruluşlarına davalarını özgürce savunma fırsatı vermektedir.” Derginin abonelik ücretleri ise Fransa’da yıllık 42, altı aylık 22 frank, diğer ülkelerde yıllık 55, altı aylık 30 frank olarak belirlenmişti.

Yeni dönemde derginin ilk sayısında, Varşova Üniversitesi profesörü A. Lotocki’nin 1905’teki Rusya Müslümanları toplantısına ve Rus olmayan milletlerin devlet kurma meselelerine dair kaleme aldığı bir makale yayınlanmıştır. Yeni dergi, önceki *Prométhée Dergisi*’nden farklı olarak bir edebiyat bölümüne de sahipti. Bu bölümde, Azerbaycan ve dünya çapında önemli aydınlara dair bilgilere yer verilmişti. Örneğin Fuzuli ile ilgili Mir Yakup’un makalesi, Gürcü efsaneleri, Bahçasarayla ilgili ve bir çok şiir ve eserlerin paylaşımına önem verilmekte idi. Bu bölümün eklenmesi, derginin içeriğini daha da zenginleştirdi ve farklı alanlara ilgi duyan okuyuculara hitap etme imkanı sağladı. Yeni dergide Türkistan ile ilgili üç makale (Mustafa Çokay’ın Türkistan Anıları iki makale, Au imzalı yazarın Türkistan makalesi) ve iki haber yazısı (Türkistan.Türkistan’daki Okul Cebhesi Üzerine Bazı Görüşler ve Werner Johannes Benzing’in Türkistan Halkının Bağımsızlık Mücadelesi yazısı) yayımlanmıştır.

Almanya’nın 1939’da Polonya’yı işgal etmesi, *La Revue de Prométhée Dergisi*’nin yayın sürecinde ciddi sorunlara neden oldu. Dergi, daha önce sadece Sovyet karşıtı bir tutum sergilerken, Almanya’nın işgalci bir güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Alman karşıtı bir tavır da benimsemek zorunda kaldı. Derginin yöneticileri arasında yer alan Mustafa Çokay, Aleksandr Şulgin, Mir Yakup Mehdiyev ve Noy Jordaniya gibi aydınlardan önderliğinde Almanya-Sovyetler Birliği ittifakına karşı aktif bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadele kapsamında, önde gelen kişilere ve bu halkların örgütlerine hitaben yazılar kaleme aldılar ve onları bu ittifaka karşı çıkmaya çağırdılar. *La Revue de Prométhée Dergisi*, deneyimli kadrosu ve geniş kapsamlı içeriğiyle bu mücadelede önemli bir rol oynadı. Dergi, devlet ve ulusal mücadelenin yanı sıra, yenilikçi görüşler, siyasi gelişmeler, ekonomik yaşam ve basın konularında makaleler yayımlayarak toplumu bilgilendirme ve bilinçlendirmeye çalıştı. Bu makalelerde, Kafkasya ve diğer Sovyet karşıtı devletlerdeki sorunlar, tarihi kişiler ve Türkiye ile olan ilişkiler gibi konulara da yer verilmiştir. Derginin 1 Şubat 1939 tarihli sayısında, Mir Yakup tarafından kaleme alınan 8 sayfalık bir makalede Atatürk’ün hayatı ve Türkiye’nin önemi vurgulanmıştır⁵¹.

1934-1935’te Promete Hareketi

Promete Hareketi’nin temsilcileri, SSCB’nin Milletler Cemiyeti’ne kabul edilene kadar kendi haklarının uluslararası alanda tanınacağına inanmaktaydılar. Ancak 1934 yılından itibaren dünya kamuoyunda ortaya çıkan siyasi gelişmeler, Promete Hareketi’nin stratejik hedeflerini ve faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu değişimlerin Promete Hareketi üzerindeki etkileri şunlar oldu: Sovyet rejiminin geçici olduğuna dair inanç yok

⁵¹ Andican, *Cedidizim’den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 457, Mir Yacoub, Atatürk, *La Revue De Promethee*, Febrier 1939, s. 52-59.

oldu. Sovyet rejiminin kalıcı bir güç olduğu ve devrilmesinin kolay olmayacağı fikri yayıldı. Dünya kamuoyunda Sovyetlere karşı koalisyon cephe zayıfladı ve SSCB'ye karşı olan devletlerin, Sovyet hâkimiyeti altındaki milletlerin oluşturduğu birliği sadece kendi çıkarları doğrultusunda bir araç olarak kullandıkları ortaya çıktı. Bu yaklaşım, Promete Hareketi'nin hedeflediği bağımsızlık ve özgürlük mücadelelerine olan uluslararası desteğin yüzeysel ve stratejik olduğunu göstererek Promete Hareketi'nin uluslararası alanda yalnız kalmasına neden oldu. Hareketin çalışma alanı daraldı, Milletler Cemiyeti'ndeki devletlere karşı yapılan hareketlere, açık bir gerekçe bulunmadıkça izin verilmemekteydi. Bu durum, Promete Hareketi'nin Sovyet rejimine karşı yürüttüğü faaliyetleri sürdürmesini zorlaştırdı ve hareketin Bolşevizme karşı tutumu, onun giderek bölücü ve faşist bir hareket olarak algılanmasına neden oldu. Bu algı, Promete Hareketi'nin uluslararası alandaki desteğini zayıflatırken, stratejik manevra kabiliyetini de sınırlamıştır.

Promete Hareketi, 1935 yılında iki önemli gelişmeden olumsuz şekilde etkilendi. Bu gelişmelerden ilki, Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiydi. Nazilerin ırkçı ve totaliter ideolojisi, Promete Hareketi'nin savunduğu değerlerle taban tabana zıttı. İkinci önemli gelişme ise Komintern'nin (Komünist Enternasyonal) 7. Kongresi'nde Halk Cephesi politikasını benimsemesiydi. Bu politika kapsamında komünistler, faşizme karşı mücadele etmek için ılımlı sosyalistler ve liberallerle işbirliğine gitmeye başlamışlardı. Bu durum, Sovyetler Birliği'ne karşı daha önce var olan komünizm karşıtlığının yerini faşizm karşıtlığına bırakmasına neden oldu. Bu iki gelişme, Promete Hareketi'nin Avrupa'daki etkisini zayıflattı. Hareketin temsilcileri, Avrupa ülkelerinin resmi desteğini kaybetmeye başladılar. Ayrıca, ılımlı sosyalistler tarafından da dışlandılar. Bunun sebebi, Promete Hareketi'nin sosyal demokrat bir karaktere sahip olması ve Komintern'nin Halk Cephesi politikasına açıkça karşı çıkmasıydı⁵².

Polonya'nın İşgali ve Promete Hareketi'nin Çöküşü

Almanya, Bolşevizmin yayılmasını önlemek amacıyla Sovyetler Birliği ile 24 Ağustos 1939 tarihinde Saldırmazlık Paktı imzaladı. Bu antlaşma, Promete Hareketi'nin faaliyetlerini ve amaçlarını önemli ölçüde etkiledi. Pakt, Doğu Avrupa'nın Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası arasında paylaşılmasına zemin hazırladı ve Promete Hareketi'nin bağımsızlık mücadelesi verdiği Polonya, Finlandiya ve Baltık ülkelerini de etkiledi. Almanya'da Sovyet karşıtı hareketler ve yayınlar yasaklandı⁵³.

Nazi Almanyası'nın Polonya'yı (1 Eylül 1939) işgal etmesi, Avrupa'da yeni bir savaşın başlanmasının da habercisi oldu. Bu olay, Promete Hareketi için de önemli bir dönüm noktası oldu. Hareketin önemli bir destekçisi olan Polonya Hükûmeti, Nazi işgali altındaydı ve Hareketin faaliyetlerini sürdürmesi imkansız hale gelmişti. Polonya'nın işgali sonrasında, Promete Hareketi temsilcilerinin ülkeden ayrılmasına karar verildi. Bu kapsamda, Binbaşı Dombrowski'nin eşliğinde M. Said Şamil, Ayas İsaki, M. E. Resulzade, Edige Mustafa Kırimal, Mirza Bala, Ali Azertekin ve Balo Bilatti gibi önde gelen liderler, Polonya Hükûmeti'nin tahsis ettiği iki araç ve koruma ekibiyle 6 Eylül 1939 tarihinde Varşova'dan hareket ederek 17 Eylül 1939 tarihinde Romanya'ya geçtiler⁵⁴.

⁵² Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 449-450.

⁵³ Andican, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte...*, s. 471.

⁵⁴ Balo, Bilatti, *Kuzey Kafkasya Üzerine Düşünceler*, Birleşik Kafkasya Derneği, 2004, s. 5.

Polonya'nın işgali sonrasında hükûmet yetkilileri Paris'e geçerek Wladyslaw Sikorski⁵⁵ önderliğinde Polonya muhacir hükûmeti kurdular. Bu muhacir hükûmeti, Polonya'nın bağımsızlığını yeniden kazanmak için uluslararası toplumdaki destek almaya ve savaş çabalarını koordine etmeye çalıştı. Ancak, 1940'ta Almanya'nın Paris'i işgal etmesiyle birlikte muhacir hükûmeti tekrar yerinden oldu ve bu sefer Londra'ya taşınmak zorunda kaldı.⁵⁶ Promete Hareketi'nin yayın organı olan *La Revue de Prométhée*, Polonya'nın işgalini ve Nazi rejiminin barbarlığını sert bir şekilde kınadı. Dergi, Fransa ve İngiltere'yi faşizme karşı mücadeleye çağırırken, aynı zamanda komünizmi de tehlikeli bir ideoloji olarak nitelendirdi. Nisan 1940'ta çıkardığı son sayısında, *La Revue de Prométhée*, faşizmi ve komünizmi kolera ve veba gibi salgın hastalıklara benzeterak Avrupa kamuoyunu her iki ideolojiye karşı da mücadele etmeye teşvik etti. Dergi, bu son sayısıyla birlikte Nazi işgali ve artan baskılar nedeniyle yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.

Polonya muhacir hükûmeti Londra'da Promete Hareketi'ni yeniden canlandırma çalışmaları başlattı. Bu çalışmaların en önemlisi, Varşova'daki Doğu Enstitüsü'nün bir benzerinin Londra'da *Raduta* adıyla kurulması oldu. Fakat 1951 yılında, Promete Hareketi ile ilgili Polonya ordu arşivlerinde bulunan tüm bilgiler Moskova'ya taşındı. Sovyet yetkilileri, arşivlerdeki bilgileri ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra, Promete Cephesi'nde faaliyet göstermiş ve hayatta olan liderlere yönelik baskı ve karalama kampanyaları başlattı⁵⁷.

Polonya'nın işgaliyle birlikte birçok *Prométhée* üyesi Almanların eline düştü. Polonya'da faaliyet yasağı kondu. Fakat Almanya dış ilişkiler bölümü Promete'nin dernek olarak faaliyet göstermesine müsaade etdi. 1941 tarihinde Nazilerin Sovyetler Birliği'ne saldırması durumun yeniden değişmesine sebep oldu⁵⁸.

Sonuç

Promete Hareketi, 1920 Bolşevik işgalinden sonra Sovyet rejimi altındaki halkların birlikte bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kapsamlı teşkilat, farklı milletlerden oluşan birlik ve direnişin sembolü haline gelmiştir. Polonya'nın öncülüğünce kurulan Promete, Sovyetler için önemli bir tehdit oluşturmuş ve büyük güç devletlerinin desteğini almayı başarmıştır. Promete Hareketi'ne katılan bağımsızlık mücadelesi veren siyasi aydınların ortak amacı ve düşüncesi, ülkelerini işgalden kurtararak bağımsızlıklarını

⁵⁵ Władysław Sikorski (1881–1943), Polonyalı politikacı ve askerdir. Hem ülkesinde hem de sürgünde Polonya Cumhuriyeti hükümetinin iki kez başbakanı olarak görev yapmıştır. 1904 yılında Avusturya-Macaristan ordusunda askerî hizmete başlamış ve bağımsızlık faaliyetlerine katılmıştır. Polonya Ordusu'na katıldıktan sonra, Polonya-Bolşevik Savaşı'nda önemli başarılar elde ederek generalliğe terfi etmiştir. Savaş sonrasında kısa bir süre başbakanlık ve çeşitli bakanlık görevlerinde bulunmuş, Mayıs Darbesi sırasında yasal hükûmeti desteklediği için askerî ve siyasi hayattan uzaklaştırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Romanya üzerinden Fransa'ya geçerek 30 Eylül 1939'da sürgündeki Polonya hükümetinin başbakanı olmuştur. Haziran 1940'tan itibaren Büyük Britanya'da bulunmuş ve 1941'de Polonya-Sovyet anlaşmasını imzalayarak Anders Ordusu'nun kurulmasını sağlamıştır. 4 Temmuz 1943'te Cebelitarık'ta bir uçak kazasında hayatını kaybetmiştir (Maciej Gablankowski, *Władysław Sikorski (1881-1943)*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/leksykon/wladyslaw-sikorski-1881-1943/>, Erişim tarihi: 07.06.2024).

⁵⁶ Magdalena Hulas, *Goście czy Intruzi? Rzad Polski na Uchodźstwie Wrzesień 1939-lipiec 1943*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1996, s. 7.

⁵⁷ Andican, *Türkistan Milli Birlik Hareketi...*, s. 105.

⁵⁸ Patrik von zur Mühlen, s. 36.

kazanmaktı. Bu amaç doğrultusunda ülkelerini terk etmek mecburiyetinde kalmış siyasi aydınlar bir araya gelerek komünizm ve emperyalist güçlere karşı mücadeleye girişmişlerdir. Promete Hareketi'nin amacı, Sovyet rejimi altında yaşayan milletlerin bağımsızlık mücadelelerini desteklemek ve Sovyetler Birliği'nin emperyalist politikalarına karşı direnmek olmuştur. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve uluslararası siyasi dengelerdeki değişiklikler, harekete verilen desteğin zayıflamasına neden olmuş ve Promete Hareketi'nin devamlılığını zorlaştırmıştır. Almanya'nın Polonya'yı işgali ve Sovyetler Birliği ile yapılan Saldırmazlık Paktı gibi olaylar, hareketin sona ermesine yol açmıştır. Buna rağmen, Promete Hareketi'nin oluşturduğu fikirler ve başlattığı mücadele, Sovyet rejimine karşı direnişin önemli bir simgesi olarak tarihteki yerini almıştır. Nitekim Promete Hareketi, Sovyet işgaline karşı direnişin ve bağımsızlık mücadelesinin önemli bir örneğidir. Farklı milletlere mensup kişilerin ortak bir amaç doğrultusunda bir araya gelerek mücadele etmesi, Promete Hareketi'nin en ilgi çekici taraflarındandır. Bu hareket, sadece Sovyetler Birliği'ndeki milletler için değil, tüm ezilen halklar için ilham kaynağı olmuştur.

Kaynakça

Andican, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Andican, Ahat, *Türkistan Milli Birlik Hareketi ve Polonya Prometeizmi (1926-1940)*, (Ceren Selvi, Türkbilimde Arayışlar: Timur Kocaoğlu Armağanı), Kutlu Yayınevi, İstanbul 2022.

-“Baş Makale...”, *Promethee*, Sayı: 1, 1926, s. 1-2.

Bilatti, Balo, *Kuzey Kafkasya Üzerine Düşünceler*, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul 2004.

Bruski, Jan Jacek, *Poland And Soviet Ukraine, 1921–1926 Between Prometheism And Realpolitik*, Translated by Teresa Bałuk-Ulewiczowa, Jagiellonian University Press First Edition, Kraków 2016.

Copeaux, Etinne, *Prometeci Hareket*, çev. Ercan Eyüboğlu, (S. Vaner, *Unutkan Tarih*), Metis yayınları, İstanbul 1996.

Davies, Norman, *God's Playground A History Of Poland*, Volume I, the origins to 1795, Columbia University Press, New York 2005.

Gablankowski, Maciej, *Władysław Sikorski (1881-1943)*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/leksykon/wladyslaw-sikorski-1881-1943/>, Erişim tarihi: 07.06.2024.

Hulas, Magdalena, *Goście czy Intruzi? Rzad Polski na Uchodźstwie Wrzesień 1939-lipiec 1943*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1996.

İbrahimli, Xaledin, *Azerbaycan Muhaciret Tarihi*, ADPU Neşriyyatı, Bakı 2012.

Jurkowska, Monika, *Kulturowe I Polityczne Aspekty Mitu Międzymorza*, Odessa I Morze Czarne Jako Przestrzeń literacka/Одеса і Чорне море як літературний простір/Odessa and the Black Sea as a literary space, redakcja naukowa Jarosław Ławski i Natalia Maliutina, Białystok-Odessa, 2018, s. 429-451.

Komar, Volodymyr, *Activities of the Anti-Soviet Emigration in Turkey During the Inter-War Period*, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, s. 237–254.

Mamoulia, Giorge, *Les Combats Indépendantistes des Caucasiens: Entre l'URSS et Puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921-1945)*, L'Harmattan, Paris 2009.

Mamuliya, Georgiy, Abutalıbov, Ramiz, *Strana Ogney. V Bor'be Za Svobodu I Nezavisimost, Politicheskaya Istoriya Azerbaydjanskoy Emigratsii. 1920-1945 Gg. "CBS"*, Baku 2014.

Mamulia Giorgi, Abutalıbov, Ramiz, *Odlar Yurdu Azadlıq ve Müstəqillik Uğrunda Mübarizədə*, çev. Arif Eliyev, TEAS Press Neşriyat Evi, Bakı 2015.

Mühlen, Patrik von Zur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

Özcan, Ömer, (2018), *Azerbaycan Siyasi Önderliğinde Mir Yakup Mehdiyev*, Azerbaycan MEA-nın Xeberleri. İctimai Elmler Seriyası, Sayı: 1, s.230-245.

Prométhée, Kapak, Organe de Défense Nationale des Peuples du Caucase (Géorgie, Azerbaïdjan, Caucase du Nord), de l'Ukraine et du Turkestan, ed. Georges Gvazawa, Paris Temmuz 1934.

Ratner, Aleksandır, *Proekt Promete*, Serbskaya, Yanvar 2016, s. 4.

Resulzade, Mehmet Emin, "Ateş Çalan Promete", *Yeni Kafkasya*, Sayı:1, 26 Eylül 1923, s. 1-3.

Resulzade Mehmet Emin, "Jozef Pilsudiski", *Kurtuluş Dergisi*, Sayı: 7-8, Mayıs-Haziran 1935, s.193-220.

Resulzade M. Mektuplar, Şefibeyçilik, (Aydın Balayev), Kitab Klub, Bakı 2017.

Salakaja, Joseph, "La Géorgie Sous les Soviets", *La Revue de Prométhée*, Paris Fevrier 1939,s. 103-112.

Scelle, Georges, "La Politique exterieure de Moscou", *Prométhée*, Sayı: 2, 2 Aralık 1926, s. 1.

Soçkov, Lev, *Neizvestny Separatizm: Na Slujbe SD i Abvera:İz Sekretnix Dose Razvedki*, Ripol Klassik, Moskova 2003.

Simon Petlyura, <https://www.findagrave.com/memorial/7329/simon-petlyura>, (Erişim Tarihi: 24.07.2024).

Tadeusz Iwański, Jan Jacek Bruski, *Między Prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926*, Nowy Prometeusz, Sayı: 1, 2010, s. 199-207.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, Baş makale, *Yeni Kafkasya*, Sayı: 1, 26 Eylül 1923, s. 1-2.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Hatıralar*, TAN matbaası, İstanbul 1969.

Vaçnadze, D, "Hariçte Kafkasya Birliğı Hareketi Tarihi", *Birleşik Kafkasya*, Sayı: 3-4, 1953, s. 9-11.

Yacoub, Mir, Atatürk, *La Revue de Prométhée*, Sayı: 1, Fevrier 1939, s. 52-59.

Yaqublu, Nesiman, *Azerbaycan-Polşa Elaqelerinde M. E. Resulzadenin Rolu*, Adiloğlu, Bakı 2007.

Yaqublu, Nesiman, Xosrov Bey Sultanov-Azerbaycanın ilk Herbi naziri, Qarabağın cesur müdafiçisi, *Medeniyyet Az*, S.3, 2019, s. 14-18.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 22.04.2024

Makale Kabul | Accepted: 09.12.2024

Atıf | Cite as: J. M. Sabitov, “Политическая История Улуса Джучи В 1256-1263 Годax”, Çev. Yunus Emre Aydın, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 140-151.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1471958>

CUCİ ULUSUNUN SİYASİ TARİHİ (1256-1263)*

J. M. Sabitov**

Yunus Emre AYDIN***

Öz

Bu makale, 1256-1263 yılları arasında Altın Orda Devleti'nin siyasi gelişimi ile ilgili bir dizi konuyu incelemektedir. Yazar bilhassa Sartak'ın ölümü meselesi üzerinde durmakta ve Borakçin-Hatun'un ölümünün tarihlendirilmesiyle ilgili kendi görüşünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda da Mengü Kağan ile Ulakçı'nın 1259 yazında yaklaşık olarak aynı dönemlerde öldüğünü desteklemektedir. İki hükümdarın eş zamanlı ölümü Altın Orda'da bir karışıklığa yol açmış ve sonuçta hükümdarlık Berke'ye geçmiştir. Düzenlenen kurultayda Berke, Borakçin Hatun'un desteklediği Tuda-Mengü'ye karşı üstünlük sağlamıştır. Yazar, Rus kroniklerinde 1259-1262 yıllarında geçen “Tatar Hanı Kutlubey”e de değinmiştir. Makalede, Berke'nin Altın Orda iktidarını ele almasının kronolojisi açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca Çağatay'ın iki torununun (Baycu ve Suntay) Algu'ya karşı çatışmalarda Berke'ye yardım ettiğini ileri sürmektedir. Makalede, Hülegü'nün Berke'ye karşı mücadeleye girişmesinin gerekçesi olarak dört neden vurgulanmaktadır: İlk neden Kubilay'ın, fethedilen tüm toprakları Hülegü ve onun soyundan gelenlere tahsis etme sözüdür. İkinci neden, Berke ve Arık-Böke'ye karşı harekâta eğilimli olup Çağatay Ulusunun yöneticisi olan Algu ile müttefik ilişkilerdir. Üçüncü neden, Berke'nin fethedilen topraklardan pay alma isteğidir. Dördüncü neden ise Borakçin'in, Altın Orda tahtı iddiaları için Hülegü'ye muhtemel desteğidir. Hülegü, Berke'ye karşı mücadeleye girişmiş, ancak Algu ile Arık-Böke arasındaki mücadele ve Borakçin'in idam edilmesi nedeniyle savaşı kaybetmiştir. Diğer yandan Mısırlı yöneticiler daha 1260 yılından itibaren Berke ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmışlarsa da Berke, onlara ilk mektubu ancak 1263 mayısında Hülegü'ye karşı kazandığı zaferden 5 ay sonra gönderebilmiştir. Bunun nedeni, Berke'nin Cengiz Uluslarının koalisyonu karşısında tek kalma korkusudur. Yazar, Berke'nin silah arkadaşları hakkında kendi görüşlerini de yazmıştır. Ayrıca, 1262 yılında gerçekleşen Rus isyanının imparatorluk karşıtı değil Altın Orda'ya yönelik olduğunu da söylemiştir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Berke, Ulakçı, Borakçin, Hülegü, Mengü.

Abstract

The article examines a number of issues of the Golden Horde political development in 1256–1263. In particular, the author considers the circumstances of the Sartaq's death and

* Bu makale “ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ В 1256-1263 ГОДАХ” adıyla “ЗОЛОТООРДЫНСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ” (Altın Orda İncelemeleri) adlı dergide yayınlanmıştır. № 2, 2015, UDK 94”4” (1-4), ss. 51-64.

** САБИТОВ ЖАКСЫЛЫК МУРАТОВИЧ, L. N. Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan, babasan@yandex.ru

*** Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı, y.eaydin61@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6719-5760.

presents his own position regarding the death of Borakchin khatun. The author assumes the stance over the death of Ulagchi in the summer of 1259, around the same time as the death of kaghan Möngke. As a result, Berke came to power. On the kurultai, Berke was able to defeat Tuda-Mengu, a candidate supported by Borakchin khatun. The author presents his own identification of the “Tatar tsar Kutluby” mentioned in Russian chronicles in 1259–1262. The article contains a clarification of the chronology of the Berke’s coming to power in the Golden Horde. The author suggested that the two grandsons of Chagatai (Baiju and Suntay) served Berke because of his confrontation with Algu. The author identifies four reasons that influenced the Hulagu’s decision to start a war against Berke. The first reason was the Kublai’s promise to convey all conquered lands to Hulagu and his offspring. The second reason was allied relations with Algu, the ruler of Chaghataid ulus, who was inclined to military action against Berke and Arik-Boke. The third reason was Berke’s requirements regarding his share in the conquered lands. The fourth reason was potential support of the Hulagu’s claims to the Golden Horde throne by the side of Borakchin. Hulagu started a war against Berke, but the war between Algu and Arik-Boke as well as exposure and punishment of Borakchin, led to the Hulagu’s defeat in the war. Starting with 1260, the Egyptian rulers tried to establish diplomatic relations with Berke, but Berke sent the first letter to the Egyptian authorities only in May 1263, 5 months after the victory over Hulagu. This was due to the Berke’s fear of remaining alone against the coalition of Mongol uluses. The author also proposes his own identification of Berke’s associates. Furthermore, the author believes that the uprising in Rus’ in 1262 was directed against the Golden Horde and not against the Empire.

Keywords: Golden Horde, Berke, Ulagchi, Borakchin, Hulagu, Möngke.

Batu’nun ölümünden sonra Cuci Ulusunu Moğol İmparatorluğundan gayri resmî olarak (1264 yılından itibaren) ve resmî olarak (1269 yılındaki Talas Kurultayından itibaren) bağımsızlığa götüren bir dizi olay gerçekleşmiştir¹.

Bu dönemin en tartışmalı konularından biri, Sartak’ın nasıl öldüğü meselesidir. Sartak’ın zehirlenme hikayesinin iki farklı anlatısı mevcuttur: Birinci anlatıya göre Sartak, Berke’nin, ikinci anlatıya göre ise Mengü Kağan’ın emri ile zehirlenmiştir. Biz burada V. P. Kostyukov’un, Sartak’ın, Mengü’nün emri ile zehirlendiğine dair görüşüne katılmaktayız². Cüzcani’nin (Berke’ye sempati duyan ve İlhanlı yanlısı Ermeni yazarlar ile çelişen) tanıklığına ek olarak, meselenin kendi makul özü vardır. Sartak’ın ölümü Moğol İmparatorluğu’nun merkezi hükümetine fayda sağlamıştı. Ayrıca Sartak’ın ölümü Berke’ye de hiçbir siyasi fayda sağlamamış ve Sugnak’ta kendi Ulusunun yöneticisi olan Berke, Mengü döneminde Cuci Ulusunun başına geçmek için bir şans yakalayamamıştır. Mengü, Çağatay Ulusunun tecrübelerini tekrar etmiş ve Sartak’ın yerine genç bir çocuk ve bir kadın naip atamıştır. Böylece Cuci Ulusunun bağımsızlığı sıfıra indirilmiştir. Bu konuda Cemal-i Karşı, Sartak’ın ölümünden sonra Cuci Ulusunun yönetiminin kağanlara (Moğol yönetimi) geçtiğini belirtmiştir³. Bu noktada Ulakçı’nın soyağacı üzerinde durmak gerekir. Cüveyni’ye göre Ulakçı, Sartak’ın oğludur. Reşidüddin, Mu’izz al-Ansab ve Tevarih Güzide-i Nusretname’ye göre ise Ulakçı, Batu’nun oğludur. Burada ikinci bakış açısının doğru olma ihtimali daha yüksektir çünkü Cüveyni, Ulakçı’nın saltanatının kronolojisini belirlemede hatalar yapmıştır (ona göre, Ulakçı, Sartak ile aynı

¹ M.G. Safargaliev, *Raspad Zolotoy Ordu*, Mordovskoye Knijnoe İzdatelstvo, Saransk 960, s. 53; A.A. Porsin, “Otnoşeniye mejdu Zolotoy Ordoy i Hülaguıdskim İranom vo vremya Pravleniya Mengü-Temura (1266-1282 godı)”, *Voprosi İstorii i Arheolohgii Zapadnovo Kazakistana*, Ural 2009, S. 2, s. 144; R. Yu. Pochekaev, *Pravovoe Polojenije Ulusa Cuci v Mongolskoy İmperii 1224-1269 gg.* <http://www.kyrgyz.ru/?page=36>

² V.P. Kostyukov, “İranski Pohod Hülagü: Predistoriya”, *Zolotoordinskiye Tsivilizatsiya*, C. 2, Kazan, 2009, s. 88-89.

³ *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, C. 1, Almatı, Dayk Press, 2005, s. 120.

yıl ölmüştür). Genel görüşe göre Ulakçı, 1256 yılının sonunda Cuci Ulusunun hanı olmuş ve aynı yıl Rus Knez Boris, onun huzuruna çıkmıştır. 1257 yılında Knez Boris'ten başka, diğer Rus Knezleri de buraya, Ordu şehrine, gelmiştir⁴. Borakçin, Batu'nun dul eşiydi ancak görünüşe göre Batu'nun ölümünden sonra (Sartak'ın kısa süreli Hanlığı sırasında veya Ulakçı'nın ölümünden sonra) Levirat kanunlarına göre Batu'nun başka bir kadından oğlu olan (Borakçin'in üvey oğlu) Tukan ile evlenmiştir. Arap kaynaklarında da Borakçin, Batu'nun oğlu Tukan'ın eşi olarak görülmektedir. Büyük olasılıkla Ulakçı, Borakçin'in Batu'dan olan öz oğluydu (aksi halde ona naip olarak atanması mümkün değildi). E. P. Myskov Rogozhski kroniğindeki* 6767 tarihine dayanarak Ulakçı'nın ölümünü 1259-1260 yıllarına koyar⁵. E. P. Mys'kov'un dediği gibi bu kaynağa bakıldığında; “6767 tarihinin yaz mevsiminde Ulakçı ölmüş ve tahta Kutlubey oturmuştur” bilgisini görülmektedir. Ayrıca bu eserde aynı yaz Orda şehriden Berke ve Katsik'in de paylarını almak için geldiği ve püskürtüldüğü de ifade edilmektedir⁶. Böylece, emin bir şekilde Ulakçı'nın ölümü 1259 yazına Mengü Kağan'ın ölümü ile yaklaşık olarak aynı zamanlara tarihlendirebilir. E. P. Myskov, Ulakçı'nın ölümünün doğal olmadığını, Berke'nin yanlılarının bir komplosunun sonucunda olduğunu söyler⁷. R. Yu. Pochekaev ise, Ulakçı'nın ölümünde Berke'yi suçlamak için bir neden olmadığını ileri sürmektedir⁸. Ancak daha sonra R. Yu. Pochekaev ve I. N. Pochekaeva Ulakçı'nın Berke tarafından zehirlendiğine inanmak için nedenlerinin olduğunu öne sürmüşlerdir⁹. Burada Ulakçı'nın zehirlendiğine dair bir bilginin herhangi bir kaynaktan yer almadığını ve Berke'nin, Ulakçı'nın ölümündeki rolü ile ilgili tüm spekülasyonların temelsiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Eğer Berke'nin çağdaşı yazarların bu tür spekülatif ifadeler için söylentiler gibi bir temeli olmuş olsaydı bu bilgiler özellikle Berke'yi itibarsızlaştırıp Hülegü'yü* aklamaya çalışan Reşidüddin gibi İlhanlı kaynaklarında kesinlikle yer alırdı.

Burada bahsedilmesi gereken bir başka kişi Kutlubey Han'dır. Ulakçı'dan sonra Kutlubey'in hükümdarlığından bahsedilmekle beraber 1262 yılında Tatar Hanı Kutlubey'in Müslüman olan oğlundan da bahsedilmektedir¹⁰. A. N. Nasonov, Kutlubey'in Kubilay kelimesinin bozulmuş hali olduğunu savunur.¹¹ G. V. Vernadskiy ise Kutlubey'in han değil vergi tahsildarı olduğunu ileri sürer¹². Bize kalırsa «Tatar kralı» Kutlubey hakkında öne sürülmüş birbirinden farklı bu iki yorum göz önüne alındığında ikisinin de tamamen doğrulanmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Yu. V.

⁴ “Lavrentievskaya Letopis”, *Polnoye Sabraniye Russkih Letopisey*, C. 1, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1926-1918, s. 474-475.

* Rogozhski Kroniği: 1906 yılında N.P. Likhaçev tarafından keşfedilip 1922 yılında Rus Kroniği, Rusya'nın doğuşundan 1412 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır.

⁵ E.P. Myskov, *Politicheskaya İstoriya Zolotoy Ordi (1236-1313)*, Volgograd 2003, s. 74.

⁶ “Rogojski Letopisets”, *Polnoye Sabraniye Russkih Letopisey*, C.XV, İzdaniye Vtoroye, Petrograd 1922, s. 32.

⁷ E.P. Myskov, s. 76-77.

⁸ R. Yu. Pochekaev, *Tsari Ordinskie, Biografii Hanov i Praviteley Zolotoy Ordi*, Evraziya, St. Peterburg 2012, s. 39.

⁹ R. Yu. Pochekaev ve İ. N. Pochekaeva, *Vlastitelnitsi Evrazii İstoriya i mifi o Pravitelnitsah Türko-Mongolskih Gosudarstv XII-XIX vv.*, Evraziya, St. Peterburg 2012, s. 171.

* Çn. Bazı kaynaklarda Hülegü bazı kaynaklarda Hülagü olarak geçmektedir. Biz bu çeviride Hülegü olarak kullanmayı tercih ettik.

¹⁰ *Polnoye Sabraniye Russkih Letopisey*, s. 476.

¹¹ A. N. Nasonov, *Mongoli i Rus (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1940, s. 51.

¹² G.V. Vernadskiy, *Mongoli i Rus*, Tver, LEAN, Moskova AGPAF, 1997, s. 167.

Krivosheev'in görüşüne göre ise Kutlubey, Kutluk Buga'nın Rostov Baskakıdır¹³. Bizim görüşümüze göre ise bu Kutlubey, (J. Fennel onu Kutlu Beg olarak adlandırır¹⁴) 1259 yılında Mengü Kağan ve Ulakçı'nın aynı dönemde ölümünden sonra oluşan karışıklık döneminde Rus topraklarının yönetimini kendine katan ulus sahibi bir Cucioğlu idi. Ayrıca Berke'nin saltanatından sonra (ne zaman olduğu açık değildir ama 1261 sonu 1262 başlarında vuku bulmuş olması muhtemeldir) Berke'ye itaat etmiştir. Kutlubey'i, Bahadır'ın oğlu Kutluk Buga ile özdeşleştirebiliriz. Bahadır ise Cuci'nin oğlu olan Şiban'ın oğludur¹⁵.

Araştırmacıların çoğu, Batu'nun ölümünden sonra Berke'nin Cuci Ulusunda hak iddia etmeye başladığını söylerken, bazı araştırmacılar ise, Mengü Kağan'ın idaresinin aksine¹⁶, Berke'nin 1258 yılında zaten bu gücü eline aldığını savunmuşlardır¹⁷. Bu konuda en ayrıntılı çalışma, Berke'nin, 1259 yılında Mengü'nün ölümünden sonra gücü eline aldığı sonucuna ulaşan E. P. Myskov'un çalışmasıdır¹⁸.

Borakçin Hatun'un ölümünün tarihlendirilmesi de ilgi çekici bir diğer konudur. A. A. Porsin dolaylı olarak Borakçin Hatun'un 1259 yılının yaz sonlarında öldüğü görüşünü destekler¹⁹. R. Yu. Pochekaev ve I. N. Pochekaeva ise Borakçin'in tahtı 1257 yılı civarında (Ulakçı'nın ölümünden sonra) kaybettiğini daha sonra tahta Batu'dan olan oğlu Tudan'ı (Tukan) geçirmeye çalıştığını söylerler. Ama tahta Berke geçmiştir ve Borakçin ile Hülegü arasında, Hülegü'yü Cuci tahtına geçmeye davet eden yazışmalar başlamıştır. Bu yazışmalardan emirlerin haberdar olması üzerine Borakçin 1258 yılı civarında idam edilmiştir²⁰. Bu bilgi dolaylı olarak Ötemiş Hacı tarafından da desteklenmektedir. Buna göre Batu'nun ölümünden Berke'nin saltanatına kadar olan sürede taht için tek aday olarak Batu'nun genç yaştaki oğlu Tugan kalmıştır²¹. Ancak bu tamamen doğru değildir. Çünkü Borakçin'in taht adayının Tuda-Mengü olduğu bazı Arap kaynaklarında ifade edilmiştir. Bu konu hakkında Rükneddin Baybars²², Al-Nuvayri²³ ve Aynî²⁴ yazmıştır. Sadece İbn Haldun, tek adayın Batu'nun oğlu Tudan olduğunu yazmıştır²⁵. Bize kalırsa İbn Haldun'da (XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait kaynak) isim çarpıtılmıştır: İbn-i Haldun'un daha önceki bir çalışmasında Togan'ın oğlu Tuda Mengü adı Tudan'a dönüşmüştür.

¹³ Yu. V. Krivosheev, *Rus i Mongoli, İsledovaniye po İstorii Severo-Vostoçnoy Rusi*, İzdatelstvo SPBGU, St. Peterburg 1999, s. 193.

¹⁴ J. Fennel, *Krizis Srednovkovoy Rusi 1200-1304*, Progress, Moskova, 1989, s. 161.

¹⁵ Mu'izz al Ansab, *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, C. 3, Dayk-Press, Almatı 2006, s. 42; J. M. Sabitov, "Retsensiya na Novi Perevod Mu'izz al Ansab", *Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya*, C. 3., Kazan 2010, s. 241; *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, C. 4, Dayk Press, Almatı, 2006, s. 104; *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, C. 4, Dayk Press, Almatı, 2006, s. 428.

¹⁶ R. Yu. Pochekaev, *Tsari Ordinskie*, s.38-40.

¹⁷ Yu. V., Seleznev, *Elita Zolotoy Ordi*, İzdatelstvo Fen AN RT, Kazan 2009, s. 56.

¹⁸ E.P. Myskov, s. 74-79.

¹⁹ A.A. Porsin, "Priçini i Hod Voyni mejdu Zolotoy Ordoy i Hülagüidskim İranom 1262-1265 godi", *Zolotordinskiye Nasledie: Materiali Mejduradnoy Nauçhoy Konferensii Politiceskaya i Sotsialna-Ekonomiceskaya İstoriya Zolotoy Ordi XIII-XV vv*, Kazan 2009, s. 202.

²⁰ R. Yu. Pochekaev ve İ. N. Pochekaeva, s. 171-172.

²¹ Ötemiş Hacı, *Çingiz-name*, Faksimile, perevod, transkripsiya, tekstologičeskie primiçaniye, isledovaniye V.P. Yudina. Podgotovila k izdaniyu Yu. G. Baranova, kommentari, ukaziteli M. H. Abuseitovoy, Gilim, Alma-Ata 1992, s. 96-97.

²² *İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah*, s. 113-114.

²³ *İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah*, s. 122-123.

²⁴ *İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah*, s. 352.

²⁵ *İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah*, s. 269.

Ayrıca kayda değer bir diğer nokta da Arap yazarların, Borakçin'in ölümünü Hülegü ile Berke arasındaki savaşın başlaması ile bağdaştırmalarıdır. Örnek olarak Al-Nuvayri: “*Berke ile Hülegü arasındaki savaş, Hülegü'nün, Togan'ın eşi Borakçin'den devlete sahip olmasını isteyen mektup almasıyla meydana geldi. Bunun üzerine o, buraya (Kıpçak) donanmış savaş birliklerini gönderdi. Ama buraya ulaşması Borakçin'in ölümünden ve Berke'nin tahta geçip gücünü kanıtlamasından sonra oldu*” yazmıştır²⁶. Hülegü ile Berke arasındaki bu savaş Terek şehrinde meydana gelmiştir²⁷. Bu konu hakkında Aynı de benzer şeyler yazmıştır²⁸. Borakçin ile Hülegü arasındaki yazışmaların gerçekliğinden şüphe edilmemelidir. Bu bilgi Arap tarih yazarlarının yanı sıra Ötemiş Hacı'da da sabittir (Ötemiş Hacı'da Borakçin yerine bazı emirlerden bahsedilmektedir²⁹.) Bundan başka, seferden önce Hülegü'nün, Berke'nin elçi taifesinin kafalarını kestiğine dikkat çekilmiştir³⁰. Bu olay 1262 yılının ikinci yarısının ortalarında gerçekleşmiştir³¹. Bizim görüşümüze göre bu elçiler sürekli olarak Hülegü'nün bölgesinde olan Balakan, Tutar ve Kuli adlı kişilerdir.

Kayda değer bir diğer nokta ise, Mısırlı yöneticilerin Hülegü'ye karşı Berke ile diplomatik ilişkiler ve ittifak kurmaya çalışmaları için Berke'ye 659 yılında (06.12.1260-25.11.1261)³² ya da 660 yılında (26.11.1261-14.11.1262)³³ elçi göndermeleridir. Berke bu elçilere ancak Terek zaferinde 5 ay sonra Mayıs 1263 yılında cevap vermiştir³⁴. Büyük olasılıkla bunun nedeni Arık-Böke'nin destekçilerinin sayısının azalması ve Berke'nin, Arık-Böke ve yeni ittifaklar olmadan Hülegü ve Çağatay Ulusu karşısında daha fazla duramayacağını anlamasıdır. Cuci Ulusu ordusunun başındaki Nogay da 1264 yılında Kubilay, Hülegü (30 bin kişilik Kubilay Ulusundan oluşuyordu) ve Çağatay ittifakı karşısında tek başına olduğu için yenilmiş idi³⁵.

El Mufaddal'ın belirttiği gibi Berke, Kubilay karşısında Arık-Böke'ye yardım etmiştir.³⁶ Büyük olasılıkla bu yardım, Kök-Orda Cucilerinin güçleri (Orda-İçen'in oğlu Kutuku'nun ordusu³⁷ ve Cuci'nin oğlu Udar'ın oğlu (Orda-İçen'in değil) olan Karaçar'ın ordusu tarafından³⁸) Berke'nin “yaptırımı” ile yapılmıştır. Zira Ak Orda ve Boz Orda (Gök Orda) birliklerinin (ayrıntılı bilgi için³⁹ [22, s. 60-72]) coğrafi uzaklıklarından dolayı Arık-Böke'yi desteklemeleri pek olası değildi.

Berke ile Hülegü arasındaki siyasi çatışma, aynı dönemin Çağatay Ulusunun yöneticisi olan Algu ile Berke arasındaki karşılıklı ilişkiden ayrı olarak düşünülemez. Bilindiği üzere Algu, başlangıçta Arık-Böke'nin muhafızıydı (müttefiki idi) ama zamanla

²⁶ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 123.

²⁷ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 123.

²⁸ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 354.

²⁹ Ötemiş Hacı, s. 96-97.

³⁰ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 83.

³¹ A.A. Porsin, “Priçini i Hod Voyni...”, s. 203; V.P. Kostyukov, “Jeleznie Psi Batuidov”, Voprosi İstorii i Arheologii Zapadnovo Kazakistana, Sa.1, Ural, 2008, s. 69.

³² İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 88.

³³ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 68.

³⁴ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 89.

³⁵ İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah, s. 152.

³⁶ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 146.

³⁷ Reşüdidin, Sbornik Letopisey, C. 2., İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960, s. 162.

³⁸ Reşüdidin, s. 160.

³⁹ J. M. Sabitov ve A. K. Kuşkumbaev, “Ulusnaya Sistema Zolotoy Ordi v XIII-XIV vekah: k voprosu o lokalizatsii Ak-Ordi i Kok-Ordi”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, S. 2, 2013, s. 60-72.

tercihler değişti. Yaklaşan çatışmada, Berke bir yandan Hüleğu ve Alđu’yı diğer yandan Arık-Böke’yi uzlaştırmaya çalıřmıřtır⁴⁰. Reşidüddin’in yazdığı gibi:

“O sırada Hüleğu ve Alđu, Kağan’a (Kubilay) yaslanmışlar ve birbirlerine sürekli ulaklar göndermişlerdir. Hüleğu, Arık-Böke’ye ulaklar göndermiş onu kızdırmış ve kısıtlamış, O ayrıca Kağan’a da ulaklar göndermiş, aynı şekilde Alđu da Kaydu ve Kutuku’nun Arık-Böke’nin tarafında olduklarını öğrenince ulaklar göndermiş, birçok kez onların üzerine saldırmış ve onları uzaklaştırmıştır. Bunun üzerine Kağan, Hüleğu ve Alđu’ya şu mesajı göndermiştir: “Sorunlu bölgelerde, Ceyhun kıyılarından Mısır kapılarına kadar bölgedeki Moğol ve Havza bölgesinin askerlerini Hüleğu sen yöneteceksin ve senin üzerine düşen atalarımızın şanını koruyarak buraya hükmetmek ve burayı korumaktır, Altay’ın o tarafından Ceyhun’a kadar olan yeri bırak Alđu Ulusu ve kabileleri korusun ve buralara hükmetis, Altay’ın bu tarafından okyanus kıyısına kadar olan yerleri ise ben koruyacağım”. Ve Berke iki tarafa da ulaklarını gönderip onları uzlaştırmıştır^{41”}.

661 yılında (21.11.1262-09.11.1263) Alđu, Arık-Böke’den ayrılıp Kubilay’ın destekçisi olmuştur. Arık-Böke, Alđu’ya karşı harekete geçmiş iki kere yenilse de üçüncü seferde Alđu’yu yenmiş, bunun üzerine Alđu, Buhara ve Semerkant’a kaçmıřtır⁴². Sonraki yıl Arık-Böke Çadıatay Ulusundan ayrılmıştır. Tüm görüşlere göre, Alđu eylemlerini Hüleğu ile koordine ederek gerçekteşirmiştir (birbirlerine sürekli elçi göndermişlerdir). Alđu ile Arık-Böke arasındaki çatışmanın dışında Alđu ile Berke arasında da çatışmalar başlamıştır (Büyük olasılıkla Hüleğu ile aynı zamanda). O, Arık-Böke ile askeri çatışmaların patlak vermesinden önce, şeyh Boharzi’nin oğlunu, Berke’nin destekçilerini ve nökerlerini* öldürmüş, Uçacı emiri ise Harezm’e gönderilmiřtir⁴³. Görünüşe göre Uçacı müfrezeleri Harezm’de bulunan Cuci birliklerine yönelikti. Büyük olasılıkla, Alđu ve Hüleğu, Berke’ye karşı ortaklaşa harekete geçmek için anlaşmışlardı. İki de 1262 yılının ortalarında Berke’nin destekçilerini ve nökerlerini katlettiler (Hüleğu üç cuci tümenini ortadan kaldırırken, Alđu, Berke’nin Orta Asya’daki destekçilerini yok etti). Ancak Alđu, 1262 yılında Arık-Böke’nin işgali nedeniyle Berke’nin karşısına çıkamamıştır. Ölümünden bir yıl önce Alđu, (görünüşe göre Arık-Böke’nin 1263 yılında bölgeden ayrılmasından sonra) Berke’nin kuvvetlerini yenmiş ve Otrar’ı yağmalamıştır. Reşidüddin’in eserinde, Arık-Böke’nin fethinden sonra gerçekteştiği iddia edilen Berke, Hüleğu, Alđu ve Kubilay arasında yapılan müzakerelerden bir alıntı vardır (aynı zamanda Berke ile Hüleğu arasındaki kavgaya dair bilgiler de mevcuttur)⁴⁴. Bizim görüşümüze göre bu müzakereler Arık-Böke’nin fethinden sonra gerçekteşmiş olamaz. Eğer öyle olmuş olsaydı, o zaman 1262 yılının ortalarına kadar (Berke ile Hüleğu arasındaki savaşa kadar) beş karşıt katılımcının bulunmasıyla olurdu.

1262 yılında gerçekteşen Rus isyanı bağlamında durumun gelişimine bakıldığında ilgi çekici veriler ortaya çıkmaktadır. A. N. Nasonov, E. P. Myskov⁴⁵, A. A. Porsin⁴⁶, R.

⁴⁰ Reşidüddin, s. 162.

⁴¹ Reşidüddin, s. 162.

⁴² Reşidüddin, s. 97-98.

* Nöker: Moğolca nöker (nökor), “hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş” gibi anlamlara gelmektedir. Moğol İmparatorluğu’nda han ve kabile reislerinin bağımsız savaşçıları ifade eden bir terim olarak kullanılır.

⁴³ Reşidüddin, s. 163.

⁴⁴ Reşidüddin, s. 167-168.

⁴⁵ E. P. Myskov, s. 83.

⁴⁶ A.A. Porsin, “Priçini i Hod Voyni...”, s. 206.

Yu. Pochekaev⁴⁷ ayaklanmanın Kubilay'a yönelik olduğu görüşünde birleşirken, G. V. Vernadskiy ise A. N. Nasonov'u eleştirmiş ve ayaklanmanın Berke'ye yönelik olduğunu söylemiştir⁴⁸. Yu. V. Krivosheev ise Ustyug Kroniğinin verilerine atıfta bulunarak⁴⁹, Aleksandr Nevski'nin isyana olası katılımı hakkında A. N. Nasonov'u takip etmiştir⁵⁰. Ancak o da isyanın Altın Orda'ya (Berke'ye) değil, imparatorluğa (Kubilay Kağan'a) yönelik olduğu konusunda emin değildir⁵¹. Bizim kanaatimiz, Hülegü ve Algu'nun Berke'yi mağlup etme ümidiyle, isyanın Berke'ye karşı gerçekleştiği yönündedir. Görünüşe göre Hülegü ile Berke arasında başlayan savaş hakkındaki söylentiler hızla Rus halkına ulaşmış ve bu gelişme onlarda Tatar/Moğol kuvvetlerinden kurtulma umudunun oluşmasını sağlamıştır.

Bu dönem hakkındaki çok değerli kaynaklardan biri ise, Rükneddin Baybars'ın Berke'nin silah arkadaşları hakkındaki el yazmasıdır. Bu konu bazı çalışmalarda zaten ele alınmıştır⁵².

Onlar hakkındaki tüm bilgileri aşağıdaki tabloda toplayabilmek mümkündür:

Rükneddin Baybars'ın eserindeki isimler	V. P. Kostyukov'da özdeşleştirilmiş halleri	Z. M. Sabitov'da özdeşleştirilmiş halleri (Yazar)
Budakur'un çocukları	Şiban'ın oğlu olan Bahadır'ın çocukları Kutluk-Buga ve Cuci-Buga	Buda'nın çocukları; Berke ve Berkaçar'ın üvey kardeşi
Pulad-Kukadjasu	-	Kukdju Berkaçar'ın oğlu
Yanşunuka	-	Yisu-Buka, Berkaçar'ın oğlu
Kök-orda Ulusundan yöneticiler (Sol kanat oğlanları)		
Kudagu'nun topraklarında bulunanlar	-	Orda-İçen'in oğlu Kutuku'nun topraklarında bulunanlar
Karadjar	Cuci'nin oğlu olan Udar'ın oğlu Karaçar	Cuci'nin oğlu olan Udar'ın oğlu Karaçar
Tanuşbuga	-	1. Ya Tuka-Timur adının bozulmuş hali 2. Ya da Ulusu, Tuka-Timur'un Ulusunun sol kanadına taşınan/geçen Cuci
Şiramun	Shingkur'un oğlu Şiramun	Shingkur'un oğlu Şiramun
Buzbaku	-	Shingkur'un oğlu Yisu-Buka

⁴⁷ R. Yu. Pochekaev, Tsari Ordinskie, s. 41.

⁴⁸ G. V. Vernadskiy, s. 167.

⁴⁹ Yu. V. Krivosheev, s. 196.

⁵⁰ Yu. V. Krivosheev, s. 197.

⁵¹ Yu. V. Krivosheev, s. 197.

⁵² V. P. Kostyukov, "Ulus Cuci i sindrom federalizma", Voprosi İstorii i Arheologi Zapadnovo Kazakistana, Sa. I, Ural, 2007, s. 187-188; J. M. Sabitov, "Berke i evo pravlenie v Zolotoy Orde", s. 166-167; J. M. Sabitov, "Ulusa Cucidov v 1242-1266 godah", Natsionalnaya İstoriya Tatar: Teoretiko-Metodologičeskiye Problemi, Sa. II, Kazan, İstitut İstorii AN RT, 2011, s. 50-52, J. M. Sabitov, "Voennoe Protivostoyaniye Nogaya n Tokta Hana", Voennoe Delo Ulusa Cuci i evo Naslednikov, Astana, 2012, s. 250; J. M. Sabitov, "Ulusi Şibana i Şibanidov v Administrativnoy Strukture Zolotoy Ordi v XIII-XIV vekah", İstoriya, Ekonomika i Kultura Srednikovih Turko-Tatarskih Gosudarstv Zapadnoy Sibiri, Materialı Vtoroy Mejdunarodnoy Konferensii (Kurgan 17-18.04.2014 g), Kurgan, 2014, s. 32.

Boz-orda Ulusundan yöneticiler (Sağ kanat oğlanları)		
Mengkadar kulları ve orduları ile	Buval'ın oğlu Mingkadar	Buval'ın oğlu Mingkadar
Bekkadak-Baynal	-	Şiban'ın oğulları Kadak ve Baynal
Tukuzoglu	Tagnut'un oğlu Tukuz	Tagnut'un oğlu Tukuz
Kutluktimur	-	Şiban'ın oğlu olan Salikan'ın oğlu Kutluk-Timur
Adji ve çocukları	-	Orda-İçen'in oğlu olan Kurmişi'nin oğlu Abadji
Durbay	-	Berke'nin kızı Urbay Hatun (muhtemelen Kırım'ın yöneticisi. Daha sonra Selçuklu İzzeddin Keykavus ile Kırım'da düzenlenen düğün ile evlenmiştir [2, s. 357].
Horasan'a baskın yapmak için 10 bin kişi gönderen Baycu	-	Çağatay'ın oğlu olan Metuken'in oğlu Baycu (Yisun-Duva'nın (Suntay) öz kardeşi)
Baynal-noyan	-	-
Aykaku	-	-

Bu kişilerden başka Berke'nin diğer silah arkadaşlarını da sayabiliriz: Çağatay'ın torunu Nogay'ın silah arkadaşı olan Suntay (Yisun-Duva)⁵³. Tüm görüşlere göre Algu ile çatışmanın başlamasından sonra Suntay, öz kardeşi Baycu ile birlikte Berke'nin yanında oldular. (Onlar Kara-Hülegü'nün öz kardeşi ve Mübarek-Paşa'nın öz amca/dayılarıydı.⁵⁴

Kırım yöneticisi Tuka-Buga⁵⁵. Onu, Şiban'ın çocukları ile Batı'daki Batu'ya gönderilen Tuk-Buga tümeni ile tanımlamak mümkündür⁵⁶.

Berke'nin üç eşinden biri olan Kehar-Hatun'un Cuci cariyesi ile özdeş olduğu varsayılabilir, Kargi-Hatun (Tuka-Timur'un annesi) ise Merkit kabilesindendi⁵⁷. Berke'nin levirat hakkı olarak bu kadını alması gayet mümkündür.

Cuci Ulusunun 1256-1263 yıllarındaki siyasi durumunun gelişimindeki birkaç aşamayı şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Sartak, babasının yerine Cuci Ulusunun hükümdarı tayin edildikten sonra, Berkaçar'ın Ulusunun yakınlarında (Suzak civarı) yurduna ulaşmadan zehirlendi.

2. Sartak'ın yerine Batu'nun dördüncü oğlu olan genç Ulakçı tayin edildi. Batu'nun eşi Borakçin (Ulakçı'nın annesi) ise ona naip olarak atandı. Cuci Ulusundaki yönetim usulü Çağatay Ulusunun yönetim usulü ile aynı oldu (genç yöneticiye naip atanması) ki bu da ayrılıkçılığı azaltarak Moğol İmparatorluğunu gücünü üst seviyeye çıkarmasına olanak verdi. 1259 yazında Ulakçı öldü.

⁵³ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 270-271.

⁵⁴ Ç.N. Rusçada amca ve dayı için ayrı kelime bulunmamaktadır.

⁵⁵ İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, s. 150.

⁵⁶ İ. A. Mustakimov, "Vladieniye Şibanida Abulhair-Hana po dannim Tavarihi-Guzida Nusrat-name", *Natsionalnaya İstoriya Tatar. Teoretiko-Metodologičeskoje Vvdenie*, Kazan 2009, s. 227.

⁵⁷ Mu'izz al Ansab, s. 38.

3. 1259 yazından sonra, hem Moğol İmparatorluğunun merkezi hükümetinin (Mengü Kağan'ın ölmesi) hem de Cuci Ulusunun hükümetinin (Ulakçı'nın ölmesi ve Borakçin'in naiplik süresinin dolması/naipliğinin sona ermesi) yokluğundan kaynaklanan bir kargaşa başladı. Görünüşe göre o zaman (Sartak'ın kısa süreli hükümdarlığı sürecinde değil) Borakçin Hatun, Cuci'nin oğlu Tukan ile evlendi. Cuci Ulusu, yasal olarak tanınan bir yönetici hükümdar olmadığına kargaşa çerçevesi içerisinde var olmuştur. Rusların yönetimi, Şiban'ın torunu ve ulus hükümdarı Kutluk-Buga'nın eline geçmiştir.

4. Bu zamanda Berke, kendi ulusu olan Sugnak'tan çıkararak Cuci Ulusunun başkentine varmıştır. Berke, Cuci'nin o sırada sağ olan birkaç oğlundan biridir. (Berkaçar, Çimpa ve diğerleriyle birlikte). Berke hem yaş olarak hem de siyasi ilişkilerdeki büyük tecrübesiyle (birçok kurultay ve siyasi olaylarda yer almıştır) bu hakka sahip olmuştur.

5. Moğol İmparatorluğundaki ikili iktidar (Arık-Böke ve Kubilay) koşullarında, Cuci Ulusunda Borakçin'in üvey oğlu (Tukan ve Oyrat kabilesinden Kuçu-Hatun'un oğlu) olan Tuda-Mengü'yü aday gösterdiği kurultay toplanmıştır. Böyle bir aday Borakçin Hatun'un naipliğinden usanmış elitlere (Cuci ve Emirler) uygun değildi. Bu noktada, Berke'nin, Batu'nun torunu Mengü-Timur'un varisi olması şartıyla Cuci Ulusunun hükümdarı olarak seçildiği konusunda R. Yu. Pochekaev'e katılmak mümkündür.⁵⁸ Berke'nin Müslümanlık inancı hakkında bilgi sahibi olan Mısırlı yöneticiler onunla diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Berke ise bu girişimlere, Moğol İmparatorluğunun birliğine inancı nedeniyle 1263 yılına kadar cevap vermemiştir.

6. Berke, Arık-Böke'yi tanımış ve Hülegü, Algu ve Arık-Böke ile müzakerelere katılmayı kabul etmiş, onları uzlaştırmaya çalışmıştır. Kök-Orda kuvvetleri (Orda-İçen'in oğlu Kutugu) Berke'nin yaptırımları karşısında Arık-Böke'ye yardım etmişlerdir. Berke, İran seferi dolayısıyla Cuci Ulusunun payına düşen ve hükümdarsız döneminde alıkonulan ganimetlerin bir kısmını Hülegü'den talep etmiştir.

7. Hülegü ve Algu, Kubilay'ın baştan çıkarıcı vaatleriyle, Berke ve Arık-Böke'ye karşı ittifak kurmuşlardır. Bundan başka, Hülegü'nün Berke'ye karşı savaş kararı almasında, Berke'nin haraç istekleri ve Borakçin ile yapılan gizli yazışmaların yanı sıra Algu tarafından desteklenmesi de etkili olmuştur. (Belki de Algu, Hülegü ile senkronize bir şekilde Berke'ye karşı saldırı başlatmayı planlamıştı, ama Arık-Böke'nin istilasını, tüm hesapları bozmuştur).

8. 1262 yılının ortalarında Hülegü, Cuci oğlanlarını ve onların askeri birliklerini imha etmiş, Rusya'da Berke'nin kuvvetlerine karşı ayaklanma başlamıştır. Nogay'ın akınlara karşılık vermesi ve Borakçin'in çağrısı, Hülegü güçlerini Cuci Ulusu üzerine yönlendirmiştir. Borakçin'in idam edildiğini ve Algu'nun «hareketsizliğini» öğrenen Hülegü harekâtı sonlandırmış Terek'deki savaşta yenilmiş ve kaçmıştır.

9. Jeopolitik anlamda yalnız olduğunu fark eden Berke, 1263 yılında Mısır ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. 1264 yılında Arık-Böke'nin mağlup olmasından sonra, Berke, Bağdat Halifesi adına Kubilay'dan bağımsızlığını gösteren para bastırmaya başlamıştır.

Böylece Cuci Ulusu, Moğol İmparatorluğu'nun resmen dağılmasına zemin hazırlayan 1269 tarihli Talas Kurultayı'ndan önce Berke sayesinde 1263-1264 yıllarında Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmıştır.

⁵⁸ R. Yu. Pochekaev, Tsari Ordinskie, s. 58.

Kaynakça

- Fennel J. Krizis Srednevekovoy Rusi 1200–1304 [The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304]. Progress Publ., Moscow 1989.
- İstoriya Kazakistana v Arapskih İstoçnikah, [History of Kazakhstan in the Arab Sources]. C. 1., Dayk-Press, Almatı, 2005.
- İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah, [History of Kazakhstan in the Persian Sources]. C. 1, Dayk Press, Almatı 2005.
- İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah, [History of Kazakhstan in the Persian Sources]. C. 1, Dayk Press, Almatı 2006.
- Kostyukov, V. P., “Jeleznie Psi Batuidov”, [The Iron Hounds of Batuids]. *Voprosi İstorii i Arheologi Zapadnoy Kazakistana* [Questions of History and Archaeology of the Western Kazakhstan], S.1, Ural, 2008, ss. 43–97.
- Kostyukov, V. P., “İranski Pohod Hülägü: Predistoriya”, [The Iranian Campaign of Hulagu: The Background]. *Zolotoordinskiye Tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. C. 2, Kazan 2009, ss 69-89.
- Kostyukov, V. P., “Ulus Cuci i Sindrom Federalizma”, [The Ulus of Jochi and Syndrome of Federalism]. *Voprosi İstorii i Arheologi Zapadnoy Kazakistana* [Questions of History and Archaeology of the Western Kazakhstan]. S. 1, Ural 2007, ss. 169-207.
- Krivosheev Yu. V., *Rus i Mongoli, İsledovaniye po İstorii Severo-Vostoçnoy Rusi* [Rus and the Mongols. A Study of the History of North-Eastern Rus]. İzdatelstvo SPBGU, [St. Petersburg, Saint Petersburg State University Publ.], St. Peterburg 1999.
- Mu’izz al Ansab, *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, [History of Kazakhstan in the Persian Sources], C. 3, Dayk-Press, Almatı 2006.
- Mustakimov, İ. A., “Vladieniye Şibanida Abulhair-Hana po dannim Tavarihi-Guzida Nusrat-name” [Possessions of a Shibaniid, Abul Khair Khan, according to Tavarihi Guzida Nusrat-name], *Natsionalnaya İstoriya Tatar. Teoretiko-Metodologičeskoe Vvdenie* [National History of the Tatars. Theoretical and Methodological Introduction]. Kazan 2009, ss. 214–232.
- Myskov E. P. Politicheskaya İstoriya Zolotoy Ordi (1236-1313), [Political History of the Golden Horde (1236–1313)]. Volgograd, 2003.
- Nasonov A. N., *Mongoli i Rus (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)* [The Mongols and Rus’ (History of the Tatar policy in Rus)]. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1940.
- Ötemiş, Hacı, *Çingiz-name*, Faksimile, perevod, transkriptsiya, tekstologičeskie primiçaniye, isledovaniye V.P. Yudina. Podgotovila k izdaniyu Yu. G. Baranova, kommentari, ukaziteli M. H. Abuseitovoy, Gılım, Alma-Ata 1992.
- Polnoye Sabraniye Russkih Letopisey, [Complete Collection of Russian Chronicles]. C. I. Lavrentievskaya Letopis [Laurentian Chronicle]. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1926-1918.
- Polnoye Sabraniye Russkih Letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. C. XV. Izdaniye Vtoroye. Rogojki Letopisets [Rogozhsky Chronicler]. Petrograd 1922.
- Porsin, A. A., “Otnoşeniye mejdu Zolotoy Ordoy i Hülägüidskim İranom vo vremya Pravleniya Mengü-Temura (1266-1282 godı)” [Relations between the Golden Horde and Hulaguid Iran during the Reign of Mengü-Timur (1266–1282)]. *Voprosi*

- İstorii i Arheologii Zapadnovo Kazakistana* [Questions of History and Archaeology of the Western Kazakhstan]. S. 2, Ural 2009, ss.139–156.
- Porsin, A. A. “Priçini i Hod Voyni mejdu Zolotoy Ordoy i Hülagüüdskim İranom 1262-1265 godi”, [The Causes and Course of the War between the Golden Horde and Hulaguid Iran (1262–1265)]. *Zolotordinskiye Nasledie: Materiali Mejduradnoy Nauçhoy Konferensii Politiçeskaya i Sotsialna-Ekonomiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordi XIII-XV vv.* [The Golden Horde Legacy: Proceedings of the International Scientific Conference “Political, Social and the Economic History of the Golden Horde (13–15 centuries)”]. Kazan 2009, ss. 200–210.
- Pochekaev, R. Yu. ve İ. N. *Pochekaeva, Vlastitelnitsi Evrazii İstoriya i mifi o Pravitelnitsah Türko-Mongolskih Gosudarstv XII-XIX vv.* [The Female Rulers of Eurasia. The History and Myths of the Turko-Mongol States’ Female Rulers of the 12 –19 centuries]. Evraziya, St. Petersburg 2012.
- Pochekaev R. Yu. *Batu Hhan, kotori ne bil Hanom* [Batu. The Khan Who Was Not a Khan]. AST, Evraziya, Moscow-St. Petersburg 2006.
- Pochekaev, R. Yu. *Pravovoe Polojenije Ulusa Cuci v Mongolskoy İmperii 1224-1269 gg.* [A Legal Status of the Ulus of Jochi within the Mongol Empire in 1224–1269]. Available at: <http://www.kyrgyz.ru/?page=36>
- Pochekaev, R. Yu. *Tsari Ordinskie, Biografii Hanov i Praviteley Zolotoy Ordi*, [The Golden Horde Tsars. Biographies of Khans and Rulers of the Golden Horde]. St. Evraziya, Peterburg 2012.
- Reşüdidin, *Sbornik Letopisey*, [Compendium of Chronicles], C. 2., İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960.
- Sabitov, J. M. ve A. K. Kuşkumbaev, “Ulusnaya Sistema Zolotoy Ordi v XIII-XIV vekah: k voprosu o lokalizatsii Ak-Ordi i Kok-Ordi” [System of the Golden Horde Uluses in the 13 –14 centuries: The Question of the Localization of the Ak Horde and Kok Horde]. *Zolotoordinskoe Obozrenie* [Golden Horde Review], S. 2., 2013, ss. 60–72.
- Sabitov, J. M., “Berke i Evo Pravleniye v Zolotoy Orde”, [Berke and His Reign in the Golden Horde], *Voprosi İstorii i Arheologii Srednevekovih Koçevnikov i Zolotoy Ordi Sbornik Nauçnih Statey Pamyati V.P. Kostyukova* [Questions of History and Archaeology of Medieval Nomads and the Golden Horde. Collection of articles in memoriam of V.P. Kostyukov]. İzdatelstvo Astranski Universitet, Astrahan 2011, ss. 164–169.
- Sabitov, J. M. “Voennoe Protivostoyaniye Nogaya n Tokta Hana” [The Military Confrontation between Nogai and Tokhta Khan]. *Voennoe Delo Ulusa Cuci i evo Naslednikov* [Warfare of the Ulus of Jochi and Its Heirs]. Astana 2012, ss. 246–253,
- Sabitov J. M., “Retsensiya na Novi Perevod Mu’izz al-Ansab”, [Review of the New Translation of Mu’izz al-Ansab]. *Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya* [Golden Horde Civilization]. C. 3., Kazan 2010, ss. 236–244.
- Sabitov J. M. “Ulusa Cucidov v 1242-1266 godah”, [The Jochid Uluses in 1242–1266]. *Natsionalnaya İstoriya Tatar: Teoretiko-Metodologiçeskiye Problemi*, [National History of the Tatars: Theoretical and Methodological Problems]. S. II, İnstitut İstorii AN RT, Kazan 2011, ss. 46–63.
- Sabitov J. M. “Ulusi Şibana i Şibanidov v Administrativnoy Strukture Zolotoy Ordi v XIII-XIV vekah”, [The Uluses of Shibanids and Shiban and Administrative Structure of the Golden Horde in the 13-14 centuries]. *İstoriya, Ekonomika i*

Kultura Srednikovich Turko-Tatarskih Gosudarstv Zapadnoy Sibiri, Materiali Vtoroy Mejdunarodnoy Konferensii (Kurgan 17-18.04.2014 g, [History, Economics, and Culture of Medieval Turko-Tatar States of Western Siberia. Proceedings of the Second International Conference (Kurgan, April 17–18, 2014)]. Kurgan 2014, ss. 31–38.

Safargaliev M. G. *Raspad Zolotoy Ordu*, [Dissolution of the Golden Horde]. Saransk: Mordovskoye Knijnoe Izdatelstvo, 1960.

Seleznev Yu.V. *Elita Zolotoy Ordi*, [Elites of the Golden Horde], Kazan, Izdatelstvo Fen AN RT, 2009.

Vernadskiy G. V., *Mongoli i Rus*, LEAN M. AGPAF, Tver 1997.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 24.02.2024

Makale Kabul | Accepted: 16.12.2024

Atıf | Cite as: Zafer Saraç, “Soğdlar ve Türkler- İpek Yolu’nun Tüccarları ve Hakimleri (Kitap Tanıtımı)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 152-155.

Başak Kuzakçı, *Soğdlar ve Türkler- İpek Yolu’nun Tüccarları ve Hakimleri*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2023, 299 Sayfa, ISBN:978-625-638-55-80.

Zafer SARAÇ*

Türk tarihinin Asya dönemini anlatan kitaplar incelendiğinde, bazı kavimlerin isimlerine sık rastlanır. Fakat gariptir, bazen bahsi geçen bu kavimlerin Türk tarihine olan etkileri üzerinde pek durulmaz. Çünkü, tarihin merkezine genellikle savaşlar, barışlar ve siyasi anlaşmalar oturur. Oysaki askeri ve siyasi alanın dışında da tarihin konusunu zenginleştirebilecek harpten ve siyasetten uzak duran bazı insan toplulukları vardır. Bu insan gruplarının sosyo-kültürel hayatı zengin olduğu kadar hareketlidir. Bölgeler arasındaki kültürün hareketi ise ticaretin yordamıyla olur. Tüccarların vasıtasıyla insanlar

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, zafersarac@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8698-6549.

birbirleriyle temas ettikleri gibi her temas sonrası da kavimlerin sosyal hayatları yeniden şekillenir.

Asya'nın zorlu coğrafyasında ticaret olmaksızın, kültürel alışverişi düşünmek mümkün değildir. Tarihi "İpek Yolu" sayesinde tanışan halklar, adeta çoğu zaman Asya tarihinin yeniden yazılmasına vesile olacak atılımları yaparlar. Tüccar sınıfı, güçlü bir sosyal yapılanma şeklinde, Asya kıtasında kendisini gösterirken, adını ticaretle özdeşleştiren bir kavim de dünya tarihinde kendisine yer bulur: Soğdlar... Adından sıkça söz edilmesine karşın, haklarında yeterince çalışma yapılmayan Soğdların Türklerle ilişkileri ise; bulanık kalmış birçok konuyu netleştirir. Bu nedenle Aralık 2023'te raflardaki yerini alan, Başak Kuzakçı'nın "*Soğdlar ve Türkler- İpek Yolu'nun Tüccarları ve Hakimleri*" isimli kitabının yüksek önemi haizdir.

Asya'nın en önemli kavşak noktası, hiç şüphe yoktur ki Türkistan'dır. Türkistan'ı sulayan iki büyük nehrin (Ceyhun-Seyhun) havzası ise tarih boyunca medeniyetlerin kalbinin attığı, Maveraünnehir'dir. Nehrin ötesi anlamına gelen ismiyle bu bölge ise; çok eski devirlerden beri Doğu ile Batı arasında, benzetme yerindeyse, bir köprü görevi görmüştür. İşte her yönden verimli bu sahaya yerleşen Soğdlar, Tanrı vergisi ekonomik yetenekleri sayesinde birçok konuda aracılık görevlerini layıkıyla yerine getirmişlerdir.

Soğdlar, ticaretle kendilerini gerçekleştirmelerine, önemli bir kavşak noktasında neredeyse kadim dünyanın eski-yeni birçok kavmiyle ilişki içerisinde olmalarına, her şeyden önemlisi Türklerle sıkı temaslar kurmalarına karşın ülkemizde haklarında müstakil çalışma yapılmış değildir. Üstelik Türklerin sosyo-kültürel ve iktisadi zeminde gelişmelerine katkıda bulunan bu kavim, Türk tarihinin coğrafi ve ilmi merkezindedir. Bu nedenle, Türk tarih anlatısındaki eksik Soğd parçasını tamamlamak amacıyla hareket eden Kuzakçı, doktora çalışmasını Asya'nın bu tüccar kavmine adar.

Kuzakçı'nın çalışması, akademik bir mecra için tasarlanmış olmasına rağmen, genel okuyucu kitlesine uzak olmayıp, her kesime hitap edecek bir dille kaleme alınmıştır. Eser okur kitlesinin geneline hitap etmekle beraber, Türk tarihinde öne çıkmış, yabancıları olunmayan bir Türk devletinden bahsedildiği zannını uyandıracak bilgilerle bezenmiştir. Tabii bu aşamada eserin sadece Soğdlara ayrılmadığını belirtmek gerekir. Zira eser, Soğdlara dair özel bir tarih anlatısı oluşturmakla beraber, Türk tarihindeki Soğd katmanını netleştirme amacına hizmet eder. Bu amaçla Kuzakçı, alanında uzmanlaşma ve derinleşme yolunu izlemiştir. Bunun için Almanya'da dünyanın sayılı Soğd araştırma merkezlerinden birinde Soğd dilini öğrenmiş ve Soğdca metinler üzerinde çalışmıştır. Böylelikle müellif ilk aşamada, Soğd-Türk ilişkilerini, birinci el kaynakların ışığında daha açık bir konuma getirmeyi hedef edinmiştir.

Kaynaklardan söz açılmışken, Soğdların tarihini yazmak için sadece kendi dillerinde yazdıkları kaynakları takip etmek, kaleme alınacak olan araştırmanın eksik kalmasına neden olur. Zira Soğdlar, iktisadi hedeflerine ulaşmak için geniş bir coğrafyaya yayılarak, bölgelerine kültürel açıdan sıkı bir biçimde tutunurlar. Bu doğrultuda dillerinde yazılı bir miras bırakan Soğdlar, komşu kavim ve milletlerin yazılı metinlerinde de kendilerinden söz ettirirler. Yazar, bu konudaki soru işaretlerini kaldırmak için eserin girişinde Soğdlardan bahseden kaynakların genel bir sunumunu yapar. Pers, Grek, Çin ve Arap kaynaklarındaki Soğd algısının net bir biçimde ortaya koyulduğu bu bölümde, Soğdların, Asya tarihi için ne derece vazgeçilmez bir kavim olduğu anlaşılır.

Soğdların vazgeçilmez olması, onların ticari görevleriyle ve hedefleriyle ilgilidir. Çünkü; ticaretin, alışıl gelmiş tarih anlatısının dışına çıkan bir konumu vardır. Mali ilişkiler, kavimlerin çatışma ve sürtüşme gibi temas noktalarından bağımsız bir şekilde ilerler. Misal Akdeniz'de kanın gövdeyi götürdüğü, taraflar arasındaki şiddetli

çatışmaların olduğu durumlarda bile, Venedik ve Ceneviz öncülüğündeki, ticaretin işleyişini sürdürdüğü görülür. Müellif buradan yola çıkarak, ticaretin kültürün lokomotif olduğu vurgusunu, Pelliot'un, Sogdcayı İpek Yolu'nda Lingua Franca yapan yorumuyla güçlendirir. Aslında yazar, bu tarz göndermeleri, eser boyunca sürdürür. Bu yaklaşım tarih literatürümüzdeki Soğd algısının değişmesi için zaruri bir çaba olarak nitelendirilebilir.

Kaynaklar vasıtasıyla önemi vurgulanan Soğdların, genel olarak da tanıtılması gerekir. Bu amaçla eserin ikinci bölümünde müellif Soğdları tüm yönleriyle masaya yatırır. Öncelikle, coğrafya ve tarih bağlamında, Soğd geçmişinin kılcal damarlarına nüfuz edilir. Sonrasında, etnik çerçeve, arkeolojik ve filolojik materyallerin rehberliğinde çizilir. Ek olarak, bu anlatıya Soğdların dini dünyasının kültürel izdüşümü eklenir. Bütüncül bir biçimde, ikinci bölüm değerlendirildiğinde; az sözle çok şeyin anlatıldığı, Asya'nın bu tüccar kavminin, güçlü bir malumatla, tanımlandığı fark edilir. Artık ticaretin Soğdlara kimlik kazandıran yönleri üzerinde durmak mümkündür.

Soğdların ticaretle ilişkisi, eserin önemli hedeflerinden birinin de öne çıkmasına neden olur. Çünkü, Soğdlar sadece ticaret mallarını bir yerden bir yere götürmezler. Eserin üçüncü bölümü; Soğdların taşıdıkları kültürün izlerine yoğunlaşır. Ortaya çıkan tablo o kadar zengindir ki bugünkü ticari anlayışla yorumlanacak kadar modern bir yapı sikkelerin, hukuki ve mali belgelerinin, ticari malların ışığında ortaya koyulur. Orta Çağ ve İlk Çağ'da yaşamış bir kavmin, günümüz ticaretini gölgede bırakan yaklaşımlarına şahit olmak, ilginç bir tecrübedir. Bölüm sonunda popüler tarihe konu olabilecek bilgilerle donanmak olasıdır.

Yazarın belli bir süre eğitimini Batı'da sürdürmesinden midir bilinmez. Eserdeki başlık isimlendirmelerinin genellikle Batı'da yazılmış eserleri andırır tarzda, ilgi çekici şekilde düzenlendiğini kabul etmek gerekir. Özellikle üçüncü bölümde izlenen bu yöntem sayesinde tarihin o katı kuralcı görünümünün aksine okurların benimseyebilecekleri bir tarz ortaya çıkar. Üstelik bu yaklaşım, anlatılanların ilmi kalibresini de düşürmez. Her biri ayrı bir makale olacak kadar kıymetli araştırmalar, dikkat çekici ve etkili başlıklar altında sunulur.

Eserin dördüncü ve beşinci bölümü ise; Türk-Soğd ilişkilerine ayrılır. Hunların Soğd coğrafyasına adım attıkları ve Soğdlarla temas ettikleri dönem dördüncü bölümde değerlendirilir. Hunların köklerine ve kendilerinden sonra gelen Türk kavimleriyle olan bağlantılarına dair yapılan tespitler, tartışmalara kanıt olarak sunulabilecek Soğd belgelerinin ışığında, bu kısımda sunulur. Soğd yazılı kaynaklarında verilen belgelerden Hunların kökenine ve etnik yapısına dair yapılan çıkarımlar, aksini savunan birçok Batılı araştırmacının tekrar düşünmesine yol açacak kadar güçlüdür. Üstelik ilmi bir tartışma şeklinde sunulan karşıt fikirlerin dökümü, Soğd tarihinin ve kaynaklarının önemini vurgular. Beşinci bölümde; Batı Türk Kağanlığı'nın Soğdlarla ilişkisi üzerinde durulur. Dördüncü ve beşinci bölümlerin en önemli özelliği ise; Soğd mektuplarının ve Mugh Dağı belgelerinin Latinize edilmiş tercümelerini içermesidir. Üstelik belgeler çağdaşı olan diğer kaynaklarla da karşılaştırılır. Eserin bu kısımları yazarın bilime katkı noktasına üstüne düşeni fazlasıyla yaptığını gösterir.

Eserin altıncı bölümü ise; aslında bütün tarih araştırmalarının bir ayağı olması gereken nüvizmatik kısmına ayrılır. Ticaretle ilişkisi olan bir kavmin, para ile ilişkisinin olmaması düşünülemez. Buradan hareketle bazen tarih yazınına değiştirecek kadar güçlü olan madeni paralar, mercek altına alınır. Soğd sikkelerindeki tamgalar, özel işaretler, şekiller, yazılar, resimler ayrıntılı incelenir. Paralardan elde edilen bilgilerin yeterince zengin olduğu, dikkatten kaçmaz. Bu bölümde madeni paranın sadece arkeolojik malzeme olmadığı ve tarihe ayna tutacak kıymette bir materyal olduğu anlaşılır.

Sonuçta; Soğdlar, tarihleri boyunca bir devlet yapısı göstermemelerine karşın, güçlü ilişkileri nedeniyle, tarihin konusu olmuşlardır. Geniş bir coğrafyaya yayılan, kendi dillerinde yazıları olan, çeşitli milletlerle ilişkilerine dair birçok arkeolojik ve nümizmatik veri bırakan bu kavmin Asya’da kültürün transferi açısından başat rol oynadığı açıktır. Bu noktadan itibaren adı Asya’yla irtibatlandırılan en büyük etnik unsurlardan biri kabul edilen Türklerle Soğdların ilişkisinin detaylandırılması önem arz eder. Çünkü kavimlerin teması sonrasında ortaya çıkan kültürel malzemenin, tarih yazınının merkezine oturması olasıdır. Bazen tarih, aidiyet unsurunun dışında veriler kullanılarak yazılır ki ticarete çıkar açan Soğdlar, talibine zengin bir kaynak dökümü sunarlar. Bu açıdan eser- Türk tarihine hizmet noktasında- Soğd kaynaklarının layıkıyla kullanıldığıının en önemli delilidir.